Dr.Saleh Ebrahimi

ئیسفەهان و فەرمانی لەسێدارەدانی داوە و میرحوسێن لوڕ ـ ی لە جێیدانـاوە. لـە ساڵـی ١١٩٦ مانگی ١٧٨٢ی ز ـ مـەحمود پاشـای بابـان دەسـەڵاتداری وڵاتی بابـان، زۆر گـوێ نەداوەتە والی بەغا، سلێمان ئاغای والی بەغا بـە شـەڕوانانێ زۆرەوە دەڕوا تـا بیگـرێ کـە دەگاتە کەرکوک ئیبراهیم پاشا کوڕی ئەحمەد پاشای بابان بە هێزێکی بانـەوە لـە کۆیـێ ڕاهات و لە کەرکوک یەکیان گرت و چەن پیاوماقوڵی دیکەی بابانیش لەگەڵیان کەوتن و بە تێکڕا هێرشیان بردە سەر مەحمود پاشای بابان. ئەمیش ناچار بۆ ئێـران خـۆی دەربـاز کرد و ئیبراهیم پاشای کوڕی ئەحمەد پاشای بابان کرایە پاشای وڵاتی بابان. لەم لاشـەوە کاتێ مەحمود پاشا دەگاتە گوندی (باینچۆ)ی سەر بە شاری سنە، عوسمان بەگی کـوڕی بە دیارییەکی زۆرەوە دەنێرێتە ئیسفەهان بۆلای عەلی مرادخان و داوای لێکردوە بیکاتە حاکمی ئەردەڵان. نوکتە عەلی مراد خان فەرمانـدەری سـپای کـەریمخان زەنـد بـووە و چووە تا شارەزور بگرێ، لە شەڕگەدا مەحمود پاشا بە دیل گرتویەتی. بەڵام فرە بە ڕێزەوە ئازادی کردوە (تاریخی سـلێمانی و دەوروبـەری، پـەڕەی ٨٨ــ٩٤ و شـێخ مـارف نـۆدێی پەڕەی ٢٠، بە نەقل لە مێژوی بلباس هەر ئەوێ ٧٤). بەڵام عەلی مرادخان کە بـە باشـی دەسەڵاتی بە سـەر ئازەربایجانـدا نـەبووە، ویـستویەتی بـە خـەیاڵ بـە تـیرێ دو نیـشانە بئەنگوێ، لە لایەک مەحمود پاشای دۆستی خۆی بکاتـە مـیری سـابلاغ (مـەهاباد) و لـە هەمان کاتیشدا لە ڕێگای مەحمودپاشاوە، دوبارە دەسەڵات بەسەر ئەو ناوەدا پەیـدا بکـا و مەحمود پاشا دەکاتە حاکمی سابلاغ. مەحمود پاشا بە فەرمانـەوە دەڕوا تـا بـە ڕەسمـی میری سابلاغ وەربگرێ و لەو سەردەمەدا (بوداقخان) حاکمی ناوچـەی سـابلاغ بـووە، بـە پشتیوانی فەرمانڕەوایانی ورمـێ و خـۆیی و سەلـماس (زاروەنـد) لەشـکرێکی ١٢ هـەزار کەسی پێکـەوە دەنـێ کـە بـەرەنگاری مەحمودپاشـا بـن، ئـەمیش کـە زانی وەزع وایـە ویـستویەتی واز بـێنی بـەڵام ئـەوڕەحمان پاشـای کـوڕی، مەحمودپاشـای وادار کـردوە لەشکرەکەیان کە تا پێنسەد کەس دەبون، بیکا بە دو بـەش، بەشـێکی لـە بـن فـەرمانی مەحمودپاشا و بەشێکیتریش لە بن فەرمانی ئەوڕەحمان پاشا و بەو جۆرە هێرشیان بـردە سەر بوداقخان، ئەوڕەحمان پاشا بوداقخانی شکاند و هەڵیبڕی، بەڵام کوللەیەکی وێڵەکی

Dr.Saleh Ebrahimi

لە مەحمود پاشا دەدرێ و دەی‌کوژێ و ئەم بەشە دەشکێ. کاتێ ئەورەحمان پاشا لە راونانی بوداقخان دەگەڕێتەوە ناچار بەرەو سەقز پاشەکشە دەکا و کارەساتەکەی بە عوسمان‌بەگی برای راگەیاندوە و ئەمیش بە عەلی‌مرادخانی راگەیاندوە. عەلی مرادخان شەڕوانانێکی باشی خستۆتە بن دەس عوسمان‌بەگ بۆ سەر بوداقخان، بەڵام پێش هێرش بردنەسەر بوداقخان لەگەڵ عەبباس قولیخان والی سەقز تێکچبون و عوسمان پاشا، عەبباس دەکوژێ و سەقزیش تالان دەکا و ئەوسا خەبەری کوژرانی عەبباس قولیخان و تالان کردنی شاری سەقز دەگاتە شا عەلی مرادخان و لەو کارەی عوسمان پاشا دڵگیر دەبێ و لە یارمەتی‌دانیشی پەشیمان دەبێتەوە و نامەی نهێنی دەنوسێ بۆ پیاوەکانی کە لەگەڵ عوسمان پاشا بون کە لە فرسەتێکدا عوسمان پاشا یا بیگرن و بۆ ئیسفەهان بەرێ بکەن یا بیکوژن. ئەو نامە دەکەوێتە دەس ئەورەحمان پاشا و عوسمان پاشا لە واتای نامەگە، دەگەیێنێ. جا کاتێ عوسمان پاشا بەوە دەزانێ تێدەگا خەریکە لە ناو بچێ. فرە بە پەلە دەیەوێ خۆ لەو مەترسی‌یە رزگار بکا، ئیتر دەوری قەڵای بەرداوە و بەو(٥٠٠) کەسەی پیاوەکانی خۆیی بەرەو سەقز دەگەڕێتەوە و لە سەر رێگا داوێ بۆ شەڕوانانی لەشکری عەلی‌مرادخان دەنێتەوە و کەوکوژیان دەکا (مێژوی هۆزی بڵباس هەر ئەوێ).

شاعیری ناودار و پڕهەست و نازک‌خەیاڵی بیرورد و نیشتمان خۆشەویستی کورد پەروەر و کوردایەتی‌زانی نەتەوەی نەجیبی کورد، حەزرەتی نالی کە بە کوردی شیعری داناوە و لە بابەت پاشایانی بابانەوە بەوجۆرە پڕ لە هەست و تەژی لە نوکتەی وردی عیلمی بەلاغە و نیشتمان‌خوازی، خۆی باشترین بەڵگەن لە سەر هەستی نەتەوەیی و کوردایەتی کردنی نالی کە ئابەم شێوە شیوا و جوان ۆ زانایانەو کورد خۆشەویستانە باسی پاشایانی بابان دەکا کە فەرمویەتی:

تا فەلەک دەوری نەدا ـ سەد کەوکەبی ئاوا نەبو

کەوکەبەی میهری موبارەک تەلعەتی پەیدا نەبو

Dr.Saleh Ebrahimi

مانای واژەکان: فەلەک: ئاسمان. دەورە: خول. سەد: هەرچەند. کەوکەب: ئەستێرە. کەوکەبە: شان و شکۆ. میهر: خۆر. یانی تا ئاسمانی ژین خولی خۆی تەواو نەکرد و مانگی سلێمان پاشای بابان، ئاوا نەبو، هەرچەندە ئەستێرەکانی دەوروپشتی هەر مانەوە و ئاوا نەبون (مەبەست لە ئەستێرەکان شازادەکانی تری بابانە)، شان و شکۆی خۆر هەڵاتن ـ پیرۆزی و سەرکەوتنی ئاسمان کە ئەحمەد پاشایە، دەرنەکەوت.

دەشگونجێ رستەی (سەد کەوکەبەی ئاوا نەبو) جوملەی موعتەرەزە نەبێ و وەڵامی جوملەی پێشو بێ و (سەد) کینایە بێ لە (فرە ، زیاد) و واتای نیوە شیعرەکە وای لێ بێتەوە: تا ئاسمان خولی خۆی تەواو نەکرد و هەمو ئەستێرەکانی ئاوا نەبون بە هۆی نێزیک بونەوەی دەرکەوتنی رۆژی ئەحمەد پاشاوە... لەم حاڵەدا مەبەست لە ئاوا بونی ئەستێرەکان بەش بە حاڵی سلێمان پاشا مردن و بەش بە حاڵی میرزادەکانی تری بابان، دەرنەکەوتنیانە لە روی ئەحمەد پاشادا. نالی بۆیە وەک باسی خۆری پاشای کردوە ناوی مانگی سلێمان پاشای نەهێناوە و هەر ئەوەندەی بە بەس زانیوە ئاماژە بە سورانەوەی گۆی ئاسمان بکا، چونکا نەیویستووە وا نیشان بدا کە سلێمان پاشا لە ئەحمەد پاشا کەمترە، کەچی لەولاشەوە بە وەسف کردنی ئەحمەد پاشا بە خۆر نیشانی داوە کە ئەم لەو گەورەتر و پایە بەرزترە.

تا نەگریا ئاسمان و ، تەم وڵاتی دانەگرت

گوڵ چەمەن ئارا نەبو، هەم لێوی غونچە وا نەبو

واتای واژەکان: چەمەن ئارا: چیمەن ڕازێنەوە. وا: کراوە. واتا تا ئاسمان لە خەفەتی مردنی سلێمان پاشا دەسی نەکرد بە گریان و بارانی فرمێسکی خۆی نەڕژاند بەسەر زەویدا و تەمی هەناسەی ساردی وڵاتی بابانی دانەگرت، چیمەنی سلێمانیو دەوروبەری بە گوڵی ئەحمەدپاشا نەڕازایەوە و خونچەی لێوی پاشایی نوێی نەپشکوت. چەن وێنەیەکی جوانە: لە ئەنجامی گریان و فرمێسک رشتن و مژ و تەماوی بونی وڵاتەوە، چیمەن بە گوڵ برازێنێتەوە و لێوی خونچە نەپشکوێ.

تا چەمەن پیرا لە سەر، ئەسلی درختی لا نەدا   فەرعی تازە ، خورەم و بەرز و بولەند بالا نەبو

Dr.Saleh Ebrahimi

واتای واژەکان: چەمەن پیرا: واژەیەکی فارسی‌یە، واتا باغەوان کە ئاگای لـە باغـە و ئـاوی دەدا و دەی‌ڕازێنێتەوە. فەرع: لک. خوڕەم: تازە و تێرئاو. واتـا تـا باغـەوان لـک و شـاخە زیادەکانی سەر داری باغەکە نەقرتێنێ و لەسەری لانەدا و نەیان بڕێتەوە ، کە سلێمان پاشایە، لقی تازە کە ئەحمەد پاشایە تێراو نەبووە و بالای بەرز نەبوە و هـەڵـنـەچوە. نـالی بەم وەسفەی ئەحمەدپاشا ئەیەوێ بڵێ: پاشای تازە بۆیێ وەک لقی تێراو گەشەی کـردوە و هەڵچوە، چونکا ریـشە و ساقەکەشـی هـەروا بـووە و دیـارە گیـا لـەسـەر بنجـی خـۆی دەڕوێتەوە.

تا (سـولەیمانان) نەبونە سەدری تەختی ئاخیرەت

(ئەحمەدی موختار)ی ئێمە شاهی تەخت‌ئارا نەبو

واتای واژەکان: سەدر: جاران لەقەبی سەرۆکی وەزیران بووە. ئاخیرەت: ئەو دنیا. واتـا تـا سولەیمانەکان لەو دنیا نەبون بە سەرۆک وەزیرانی تەختی پادشایی، ئەحمـەد موختـاری لای ئێمەیش نەبو بە شای تەخت ڕازێنەوە. ـ نالی لەم هۆنەدا لە یـەک کـاتدا ویـستویە سـولەیمانەکان بـۆ حـەزرەتی سـولەیمان و بـۆ سـلێمان پاشـای بابـان و لەوانەیـشە بـۆ سولەیمانی ناوی‌تریش بەکار بێنێ. هەروا ویستویە و مەبەستی لـە (ئەحمـەدی موختـار) پێغەمبەریش(د.خ) و ئەحمەد پاشای بابانیش بێ. فرە جوانیشی ڕازاندۆتەوە، چونکا ئەگەر مەبەستی لە سولەیمان حەزرەتی سولەیمان پێغەمبەر بێ، ئەوا حەزرەتی سولەیمانی کرد بە وەزیر و پێغەمبەر، هەروا مەبەستیشی سلێمان پاشا و ئەحمـەد پاشـا بـێ، وا ئەحمـەد پاشای لە سلێمان پاشا بە گەورەتر دانا.

قیسسە بێ‌پەردە و کینایەت خۆشە، شاهی من کەوا

عادیلـێ بو، قـەت عـەدیــلی ئەو لـە دنیــادا نـەبـو

بۆ نشینـگەی مورغی ڕۆحی ئەو کە عـالـی فیترەیە

جێگەیێ خۆشترلە ڕەوزەی (جەنـنـەتولمەئـوا) نەبو

واتای واژەکان: نشینگە: جێی‌تێدا دانیشتن. عالی فیترە: ئەوەی خوا بە بەرزی دروسـتی کردبێ. مورغ: پەلەوەر. ڕەوزە: باخ. جەننەتولمەئوا: بەهەشت. واتا با ئیتر قسەکردن بە

Dr.Saleh Ebrahimi

کینایە و پێچ و پەنا، بەس بێ. قسە بە ئاشکرا خۆشە و مەسەلە مەسەلەی کۆچی دوایی سلێمان پاشا و لەسەر تەخت دانیشتنی ئەحمەدپاشایە. سلێمان پاشای پاشای من کە دادپەروەرێکی وەها بو، هاوتای لە جیهاندا نەبو، کۆچی دوایی کرد و شوێنێکی ئەوتۆ شایانی ئەو بێ، مەلی خوا کە لەلایەن خواوە دروست کراوە (یا مەلێ کە خوا بە بەرزی دروستی کردوە) گیانی پاکی ئەوی تیا بنیشێتەوە و تیا بحەسێتەوە، لە باغی بەهەشت بەولاوە نەبو. بۆیە بەهەشت بو بە جێی. تۆ بڵێی ئەم شیعرە ئاماژەیەکی بۆ ئەوە تیا نەبێ کە سلێمان پاشا بە شێوەیەکی وا مردبێ، لە پێشدا ویسترابێ هەواڵی مردنەکەی تا ماوەیەک بشارنەوە؟

وەک قیاسێکی کە موسبەت بێ نەتیجەی بێتەجێ

حەمدولیللا شەهـ کە عالی جا بو، خالی جا نەبو

واتای واژەکان: قیاسی موسبەت: لەزانستی مەنتیقدا قیاس بە دو رستە دەڵێن: هەر یەکەی لانیکەم لە دو واژە پێکدێن. جا ئەگەر هەردو رستەکە واتای بونیان دەگەیاند، ئەوە قیاسە کە، قیاسی موسبەتە و دیارە ئەنجامەکەشی هەر بون دەگەیەنێ.

واتا: هەر وەک چۆن نەتیجەی قیاسی موسبەت بەناچاری دەبێ بێتە جێی، لە سایەی خواوە سلێمان پاشایش چونکا مرۆڤێکی پایەبەرز بو، پیاوی پایەبەرزیش جێگای کوێر نابێتەوە، جێگای کوێر نەبۆتەوە وپایەبەرزێکی وەک ئەحمەدپاشا جێگای گرتووە.

لە سەرێکی دیکەشەوە نالی، لە نیوەی دوەمی ئەم هۆنەدا دەیەوێ بڵێ: فرەتر وایە، مرۆڤی پایەبەرز وەچەیەکی وای لە پاشا بەجێی‌نامێنێ کە ئەونە پایەبەرز بێ جێگاکەی بگرێتەوە. بەلام سلێمان پاشا وانەبو، لەگەڵ ئەو پایەبەرزەیشیدا کە هەی‌بو، پایەبەرزێکی وەک ئەحمەدپاشای کوڕی لێ بەجێی ما کە ئاسان جێگاکەی گرتەوە.

شاهی جەمجا (نالیا)، (تاریخی جەم) تەئریخیە

دا نەڵێن لەم عەسرەدا ئەسکەندەری جەمجا نەبو

واتای واژەکان: جەمجا: جێی‌نشینی‌جەمشید. واتا سلێمان‌پاشا کە پاشایەک بو، جێگەی جەمشیدی گرتبووەوە، مێژوی مردنی بە حەرفی ئەبجەد دەبێتە رستەی (تاریخ جم) کە

Dr.Saleh Ebrahimi

دەکاتە ١٢٥٤. بۆیەش ئەم رستەیە بو بە تەئریخی کۆچ کردنی، تا کەس نەڵێ: لەم چەرخەدا پاشایەکی‌تری وەک ئەسکەندەر نەبووە، جێی جەمشید بگرێتەوە، ئەگەر سلێمان پاشا جێی‌نشینی جەمشید نەبوایێ تاریخی مردنی نەدەبوو بە (تاریخ جم). مەبەستی ئەوەیە بلێ سلێمان پاشا تەنانەت مردنەکەیشی هەروا دەگەیێنێ کە سەردەمی ئەو سەردەمی جەمشید بووە، لەم شیعرەدا بە ئاشکرا دەردەکەوێ کە نالی لە ١٢٥٤دا گەییوەتە دوندی هەرە بەرزی شاعیری، دیارە پڕ زانایێ ئاوەها وردخەیاڵ و بیرورد، جوان دیارە دەبێ تەمەنی شەریفی لەسەرێ بوبێ. (بڕواننە دیوانی نالی بە لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلاعەبدولکەریم مودەریس ئیمام شافعی رۆژگار و هاوکاری فاتح عەبدولکەریم و محەمەد مەلاکەریم، چاپی بەغا١٩٨١ ز - پەڕەی ٣٧٤ تا ٣٧٠).

ئەمەیش شیعری شێخ‌ڕەزا تاڵەبانی لە پەسنی هۆزی بابان لە بن ناوی: سلێمانی کە دارولمولکی بابان بوو:

لەبیرم دێ سلێمانی کە دارولمولکی بابان بو
نە مەحکومی عەجەم، نەسوخرەکێشی ئالی عوسمان بو

لەبەر قاپیی سەرا سەفیان دەبەست شێخو مەلا و زاهید
مەتافی کەعبە بۆ ئەربابی حاجەت، گردی سەیوان بو

لەبەر تابوری عەسکەر، ڕێ نەبو بۆ مەجلیسی پاشا
سەدای مۆزیقە و نەقارە تا ئەیوانی کیسرا بو

دریغ بۆ ئەو زەمانە ئەو دەمە ئەو عەسرە ئەو ڕۆژە
کە مەیدانی جریدبازی، لە دەوری کانی‌ئاسکان بو

بە زەربی حەملەیێ، بەغایی تەسخیر کرد و تێی‌هەڵدا
سولەیمانی زەمان، ڕاستت ئەوێ، باوکی سلێمان بو

Dr.Saleh Ebrahimi

باوکی سولەیمان لێرە مەبەست ئەورەحمان پاشای بابانە کە باوکی سولەیمان پاشایە.

عەرەب ئینکاری فەزڵی ئێوە ناکەم، ئەفزەڵن ئەمما
سەلاحەدین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بو
قوبوری پڕلە نوری ئالی بابان پڕ لە ڕەحمەت بێ
کە بارانی کەفی ئیحسانیان وەک هەوری نیسان بو
کە عەبدوڵلا پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد
ڕەزا ئەو وەختە عومری پێنج و شەش، تفلی دەبستان بو

(بڕوانە دیوانی شێخ ڕەزاتاڵەبانی، ئامادە کردنی ناسر ئیبراهیمی کوڕی محەمەدساڵح ئیبراهیمی(شەپۆل)، چاپخانەی‌کتێبی هەرزان، یۆنشۆپینگ، سوئێد، ستۆکهۆڵم، ساڵی ١٩٩٣ی زاینی).

ئایەتوڵلا شێخ محەمەد مەردۆخ کوردستانی دەڵێ: حاجی شێخ ڕەزا تاڵەبانی لە پەسنی سوڵتان سەلاحەدین ئەیوبی فەرمویەتی:

فەرەنگ ئینکاری فەزڵی ئێوە ناکەم ئەفزەڵن ئەمما
سەلاحەدین کە دنیای گرت لە جوملەی کوردی بابان بو/
عومومی شەهریاران و سەلاتینی فەرەنگستان
لە ڕوعب و سەتوەتی ئەو شێرەدا گشتی هەراسان بو/ (تاریخی مەردۆخ ج ٢ بەشی ٤ پەڕەی ١ـ٢).

چونکا کەشفی بەرق، فڕۆکە سازدان، ماشێن سواری، سەتالایت، تەلەیفۆن، مۆبایل و ... لە بیرو هزری فەرەنگ (ئوروپایی و ئەمریکایی) هەڵقوڵاوە و ئەوان خاوەن فەزڵن، نەک عەرەب. لە ڕۆژگاری جاهیلیەت ئەبوجەهل و لە سەدەی نور و سەرکەوتنی عیلمدا، عەرەب سەدام حوسێن‌یان بوە و کچ و ژن و مرۆڤی بێ‌تاوانیان زیندە بەگۆڕ کردوە. دیارە حەزرەتی محەمەد بە ڕەگەز عەرەب نەبوە و لە سورەی فوسیلەت ئایەتی ٤٤دا بە ئاشکرا

Dr.Saleh Ebrahimi

ڕاگەیندراوە. قورئانی بۆیێ بە زمانی عەرەبی‌یە، چونکا ئەو خەڵکەی پێغەمبەر (د.خ) لە نێویاندایە و قسەیان بۆ دەکا عەرەبن.

ئەوڕەحمان پاشای بابان

ئەوڕەحمان پاشا کوڕی مەحمود پاشای ئەوەڵە، دوای ئیبراهیم پاشای برای حوکومەتی گرتە دەس و پیاوێ فرە شیاو، پڕهێز، کارزان و ئەمیرێ لێهاتو بوە و لە ساڵی ١٢١٩ مانگیدا، کرا بەرپرسی دامرکاندنی بزاوی وەهابیانی ئیحسا و فرە کۆمەگی بە حوکومەتی عوسمانی کرد. بەڵام زۆرێ لە تاکە تاکی شەڕوانەکانی لە تونیدا لەو ڕوداوەدا ویشک هەڵاتن و مردن. لە پاشان لەگەڵ والی بەغا ناخۆشی کەوتە نێوانیان؛ چونکا والی بە ناحەق محەمەدپاشای حاکمی حەریری کوشتبو و ئەوڕەحمان پاشا بۆ تۆڵەی خوێنی ئەو، بە شەوا دای بەسەر ئاڵتون کوپری. کاتێ ئەو هەواڵە گەیشتە گوێی عەلی پاشا والی بەغا بە سپایێ فرەوە، هێرشی بۆ لای کەرکوک برد. لە کاتی ئەو هێرشەدا خالیدبەگی بادینانی و سلێمان بەگی بابانیش هاوڕێی و یارمەتی‌دەری بون.

عەلی پاشا لە کەرکوکەوە بەرەو سلێمانی خزی و لە شوێنی دەربەندی بازیان لە شەرقی چەمچەماڵ لەگەڵ ئەوڕەحمان پاشا ڕوبەر بو، ئەوڕەحمان پاشا لە ڕاست سپای ئەوا خۆی پێی ڕانەگیردرا، بەناچار ڕوبە ئێران، خۆی دەرباز کرد و لەلایەن حوکومەتی ئێرانەوە کرایە حاکمی سەنقور. دوای ماوەیەک ئەوڕەحمان پاشا لەگەڵ دەوڵەتی ئێران و حوکومەتی ئەردەڵان پەیمانی بەست و بە سپایێ فرەوە بەرەو سلێمانی بۆی ئاژۆت. کاتێ والی بەغا بەوەی زانی، سلێمان بەگی خوشکەزای خۆی بۆ ڕوبەرو بون لەگەڵ ئەودا، لە کەناری ئاوی زرێواری مەریوان شەڕ دەسی پێی کرد. ئەوڕەحمان پاشا سەرکەوت و سپای سلێمان بەگی تارومار کرد و سلێمان بەگیشی بە دیلی گرت، حوکومەتی عوسمانی ناچار لەگەڵ ئەودا ئاشتی سازداو ئەمارەتی بابانی دوبارە پێدایەوە. دوای ماوەیەک، عەلی‌پاشا والی بەغا مرد و سلێمان پاشا ناوێ کرایە والی بەغا. ئەوڕەحمان پاشا چون باوەڕی بە حاکمانی عوسمانی نەبو، پیرۆزبایی و بەخێرهاتنی بۆ بەغا پێی نەوت و خۆی لێ بێدەنگ کرد. سلێمان پاشا سەخت لەو بێ‌دەنگیەی دڕدۆنگ بو و لە دەرەتانێکدا بە سپایەکەوە

Dr.Saleh Ebrahimi

هێرشی کردە سەر خاکی بابان و دوبارە لە دەربەندی بازیان ئاگری شەڕ داگیرسا و ئەوڕەحمان پاشا تێشکا و بەرەو ئێران ڕایکرد و جارێ دیکە بە کۆمەگی ئێران توانی بچێتەوە سەر ماڵ و حوکومەتی خۆی. والیبەغایش کەوایزانی بە ناچار حوکومەتیئەوی قەبوڵ کرد (ساڵی ۲۲۲۳ مانگی) دوای ماوەیێ هەر ئەو سلێمان پاشایە، لە حوکومەتی عوسمانی هەڵگەڕایەوە و داوای سەربەخۆی کرد. ئەوڕەحمان پاشا لەگەڵ (حاڵەت ئەفەندی) والی موسڵ لەلایەن عوسمانیەوە کرانە بەرپرسی لەنێو بردنی ئەو. ئەوڕەحمان پاشا فرە بوێرانە بەگژ سلێمان پاشادا چو و بەغای گرت و سلێمان پاشای کوشت (ساڵی ۱۲۲۵ مانگی) هەر لە ئاخری ئەو ساڵەدا سپایێ لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە، بۆ داگیرکردنی وڵاتی بابان هێرشیان برد. ئەوڕەحمان پاشا فرە شێرانە و جوامێرانە بەرەنگاری سپای ئێران بو، بەڵام لە سۆنگەی خەیانەتی خالید پاشای کوڕی سلێمان پاشای ئامۆزای، تێشکا و بەرەو کۆیێ دەرباز بو. بەڵام پاش ماوەیەک لەگەڵ دەوڵەتی ئێران ئاشتی کرد و گەڕایەوە نێو سلێمانی. لە ساڵی ۱۲۲٦ مانگی حوکومەتی عوسمانی کە لە پەرەگرتنی هێز و گوڕ و تەوانی ئەوڕەحمان پاشا دەترسا، سپایێ فرەی بۆ داگیرکردنی خاکی بابان و گرتنی ئەوڕەحمان پاشا، بەڕێکرد. ئەوڕەحمان پاشا خۆی بۆ بەرەنگاری کردن ئامادە کرد. لە کوفری (صەلاحیە) شەڕ دەسی پێکرد، لە سەرەتاوە فەتح و زەفەر بە دەس سپای بابان بو؛ بەڵام بە گەیشتنی سپایێ پڕچەک و تازە نەفەس بۆ پشتیوانی لە تورکەکان، ئەوڕەحمان پاشا وای بە چاک زانی شەڕ نەکا و بەرەو ئێران ڕۆیی و بە یارمەتی دەوڵەتی ئێران حوکومەتی خۆی گرتەوە دەس.

سەرەنجام ئەوڕەحمان پاشا لە ساڵی ۱۲۲۸ بارگەی بەرەو ئەودیو پێچایەوە.

ئەوڕەحمان پاشا مرۆیێ بو پڕهۆش و زیرەک و ئاگادار، مێشکی پڕ و تەژی بو لە بیری ورد و تیژ و ڕاست و مرۆڤانی، بوێر، نەترس، ئازا و بێباک و نەبەز و دارای هەستی کوردایەتی و نەتەوایەتی و نیشتمانویستی. هەر بەو حاڵەشەوە مرۆیێ بو خۆپارێز و بە تەقوا و دۆستی زانا و خاوەن عیلم و برەودەر بە دەستورەکانی شەریعەت و بۆ ماوەی ٢٤ ساڵ حوکومەتی

Dr.Saleh Ebrahimi

کرد و مەزنترین ئەمیری وڵاتی بابان بووە. بەڵام خەیانەتی نێزیکەکانی لە لایە و گزی و فزی و نامەردی و بەرچاوتەنگی والیانی بەغا لـە لایـەکـیـتـرەوە، هەمیـشە ببونـە کەنـدو کۆسپ لەسەر ڕێگای ئەودا تا بەو جۆرەی پێویستە نەگاتە ئارەزوە بەرز و مرۆڤانیەکانی.
ئەوڕەحمان پاشا ئارەزوی ئەوە بو لە گشت کاروباری وڵاتدا سەربەخۆ و راستەوخۆ لەگـەڵ دەرباری سوڵتانی عوسمانی بـاس و خـواس بکـا و لەگـەڵ والی بـەغا و کەسـانیتـر کـە لەلایەن حوکومەتەوە پایە و پلەیەکیان هەبووە، لە پێوەندی گرتن لە گەڵیاندا بێزار بـووە. کاتێ کە سلێمان پاشا والی بەغا لە پەیڕەوی کردن لە دەسـتوری حوکومـەتی عوسمـانی ملی بادا، داوایان لە ئەوڕەحمان پاشا کـرد کـە وەزارەت و هەڵـسوڕاندنی کاروبـاری بـەغا بگرێتە ئەستۆ؛ بەڵام لەبەر ئەوەی بیر و باوەڕێ فرە بـەرز و قـووڵ و بـێبـنـی هـەبو، ئـەو کـارەی نەگرتـە ئەسـتۆ و فـرە بـە ئاشـکرا و ڕاشـکاوی وتی: ڕاسـتە بـە وەرگـرتنی ئـەو بەرپرسییە، دەگەمە پلەی وەزیری، بەڵام بەو حاڵەشەوە ناتوانم دڵ لە ڕوانگـەی جـوان و خۆڕسکی دلگیری نیشتمانی خۆم بەردەم. تەنانەت دەبێ بڵێم: ئاو و خـاک و نیـشتمانی کوردستانی خۆم بە پاشایی جیهان ناگۆڕمەوە و کوردستانم لە هەمو شت و لە هەمو دنیام خۆشتر دەوێ. (بڕوانە مەشاهیری کورد، بابامەردۆخ ڕۆحانی، شـیوا ج ٣، چـاپی سـروش ١٣٧١ هەتاوی، تاران، پەڕەی ٤٦٥.) ئەمەیش هەندێ لە بەیتی عەلی بەردەشانی کـە بـە ئەوڕەحمان پاشای بابانیدا هەڵگوتووە، ئەم بەیتە شاکارێکی کـەم وێنەیـە و دوڕی سـەر خەزێنەی بەیتە جوانەکانی کوردیە. عەلی بەردەشانی کەسێکی وایە کـە حـاجی قـادری کۆیێ شاعیری مەزن و نیشتمانی و نەمری کورد، ئاوای باس کردووە:
«دو عەلین، شاعیرن وەکو حەسسان   بەردەشان و حەریرە مەسکەنیان»
بەڵێ: عەلی بەردەشانی بەو هەستە پاک و نیشتمانویستی و کوردایەتی کردنەی کە لـەو دەکاڵێتەوە لە پەسنی ئەوڕەحمان پاشای باباندا فەرمویەتی:
پاشای بابان جیهانگیری / وەک ڕۆستەمی زاڵی پیری
تەحا بە ڕاو تەکبیری / را نا بوێرێ بەرەزیلی:
ناکەم خزمەتی وەزیری / نانی دەستێنم بە شیری!

Dr.Saleh Ebrahimi

بەراستی لەم نیوە شیعرەی دوایی‌دا هەرای کردووە. دەڵێ: قسەی ئەو مرۆ سیاسیە مەزنەیە، کە وتویەتی:« حەق لە لولەی تفەنگدایە» ؟ ـ حەق و ماف دەسێندرێ، نادرێ.
عەلی بەردەشانی دەڵێ: بەیتێ دەڵێم بە دیوانی / مەدحی پاشای کوردستانی / هەرجارێ شیری دەکێشا / هەموی دەهاتنە تەماشا / عالەم ئالایە: (عالەمەرا) چاوەشە / مەردە عەبدوڕەحمان پاشا / بە شیر نەبێ پێک نایە / دەوڵەت نایەتە ردایە / ناچمە سەفەری لەحسایە / یاغی دەبم لە بەغدایە / هەر کوڕە بەبەینە هەڵلا! / بەبە هاتن بە لێمشت (لێشاو و لافاو) / پاشای بابان سەردار بو / سەد وەک وی خزمەتکار بو. (بەردەشانی) .

٨ تایفەی بابان لە شاری سنە ٣ تیرەن- پاشایانی بابان، بەگەکانی بابان، ئاغابانی بابان. لە پاشاکانی بابان لە سنەدژ کەسێ باقی‌نەماوە، جگە لە برایم‌بەگ میر. باوکی عەبدوڵلاخان و حەسەن‌بەگ سەر زنجیرەی ئەو تایفە سلێمان‌پاشای بەبەیە کە لە ئاخری سەدەی یازدەی مانگی لەناوچەی شارباژێر و شارەزور و دەورەوبەر حوکومەتیان هەبووە و زۆربەی کات لەگەڵ ئەردەڵانەکاندا پێک‌هەڵپژانیان هەبووە.

لە سلێمان‌پاشا ٢ کوڕ هەبووە. ١- محەمەد پاشا باوکی خانەپاشای باوکی عەلیخان کە لە سنە لە ساڵی ١١٣٢ تا ساڵی ١١٤٢ باوک و کوڕ لە سنەدژ حوکومەتیان کردووە. ٢- خالید پاشا کە لە مەندەلی کوژراوە. لە خالید پاشایش ٣ کوڕ هەببوە: ئەحمەد پاشا، محەمەد پاشا و سلێمان‌پاشا دامەزرێنەر و بنیاتنەری شاری سلێمانی کە لە ١١٩٩ ئەوێی ئاوەدان کردۆتەوە و بەناوی خۆی ناوی ناوە.-

ئەم سلێمان‌پاشایەش ٢ کوڕی بەناوی عەبدورەحمان پاشا و عەلیخان هەبووە- عەبدورەحمان پاشایش ٥ کوڕی هەبوە: سلێمان‌پاشا، ئەحمەد پاشا، عەبدوڵلا پاشا، عومەر بەگ و مەحمود پاشای باوکی عەلی پاشای باوکی حوسێن بەک میر، باوکی برایم بەگ میر کە قسەی لێکرا.(پەڕەی ٤٠تا ٣٩ کتێبی تاریخی مەردۆخ ئایەتوڵلا شێخ محەمەد مەردۆخ کوردستانی ج ٢ چاپخانەی ئەرتەشی ئێران بێ تاریخ (شەپۆل).

Dr.Saleh Ebrahimi

کوژرانی سلێمان پاشای بابان و عەللامە بیتوشی

مەلا عەبدوللاّبیتوشی لەسەر لاپەڕەی سەرەتای کتێبی: (بە هجەی مەرزیە)ی خویدا، بەدەسخەتی خویّ نوسیویەتی: لەساڵی ١١٧٨ مانگی فەقیّ (برایم) ناویّ کە خەڵکی کویّ بووە، سلێمان پاشا ـ ی کوڕی خالید پاشای بابانی لە خەودا لە قەڵا چواڵان لە بان کورسی پاشایی لە ماڵە خویدا کوشتووە. جێی ورد بونەوەیە، کە بیتوشی ئەو هەموو خزمەتەی بەزمان و ئەدەبیاتی عەرەب کردوە، بوچ؟ سەبارەت بە پاشایانی بابان شتێکی نە نوسیوە و هەر بەو چەن واژە یادداشتە بەسی کردوە. (جائەوەیە کە دەڵێن: کورد، هەرچی کردوە بە ناوی عەرەب و ئیسلام و ئێران کردویەتی). ـ ئەوکارە ساتە، بە مجوّرە بووە کە **سلێمان کوڕی ماوەند بەرەسمی لە ساڵی ٩٧٩ مانگی دا پاشایی حوکومەتی بابانی گرتوّتە دەس و تا ٣ سەدە پاشایی و دەسەلاّتی بنە ماڵەی بابان بەردەوام بووە** (بڕواننە هەر ئەم باسی دەوڵەتی بابانە، پەرەی ٣٧) سلێمان پاشا ـ ی بەبەی کوڕی ماوەند، میرنشینەکەی بردوّتە قەڵا چواڵان و چاودە برێتە خانو بەرەکەی (عومەراغا)ی کوری (: وەسیم ئاغا) کە یەکێ لە **حاکمانی میرنشینی بلّباس** بووە، کە لە ساڵی ١٠٦٨ مانگی و ١٦٥٧ ز ـ حوکومەتی ئێران و عوسمانی هێرشیان بوّ سەرمیرنشینی (میرخوسرەو)ی کوڕی میرسوبحان، کوڕی **سلێمان کوڕی سوراغای بلّباس بردوە** کەئەم سوراغایە لە ١٠٤٤ مانگی و ١٦٣٤ ز ـ **نازناوی حوکمداری شارەزوری هەبووە و (سلێمان و سوبحان و خوسرەو)** ئەم ٣ برایە بوّ ماوەی ٢٤ ساڵ زیاتر بە ناوی **ئەمارەتی بلّباس حوکومەتیان بەدەس** بووە و میرخوسرەو، لە هێرشی حوکومەتی ئێران و تورکی عوسمانیدا شەهید کراوە و کورەکانی میرخوسرەو (: مەسعود، حەسەن و ئیبراهیم) دەچنە دەوروبەری قزڵجە و (وەسیم)کوڕەکەی دیکەیشی چوّتە، قەڵا چواڵان، وەسیم ٨ کوڕی بەمناوانە (: عومەر، واشە، ئیبراهیم، موحسین، نورەدین، کاکە، شێخ یەحیا و ئەحمەد)ی هەبووە. شەوێک لە ناکاو **سلێمان بەبە، هێرش دەکاتە سەر عومەراغا و خانوبەرەکەی داگیر دەکا و عومەراغاو** (: عەباس، تاهیروتەلحە)ی کوڕیشی دەکوژرێن و (٤کورەکەی تری عومەراغا (: عەلی، مامەند، شاوەیس و ئیبراهیم و عایشەی کچیشی ئاوارە دەبن. مامەندو شاوەیس

Dr.Saleh Ebrahimi

و ئیبراهیم، رو دە کەنە دەورو بەری شاری (سنە) و ئیستا، نە وەو نەوەزای ئەوان لە دێی (: موژەژ) لە نیزیک شاری سنە دەژین و زیاتر لە (٣٠٠) خێزان دەبن و بە خێڵی (شاوکە) ناو دەبرێن و میرزا حەبیبوڵڵا ریش سپیو مەزنیانە و **عەلی کوڕی عومەرا** غـایش چوتـە گوندی (: قانیجە)ی شارە زور و عایشەی کچی عومەراغاکە منال بووە، میرزا محەمەد ناوێ بردویەتە ئاوای (: قەشان) و لە ماڵە خوی بەخێوی کردوە و لە تەمەنی ١٦ ساڵیدا بە رەزامەندی براکانی لە حاجی ئەحمەد ـ ی کوڕی خوی مارەی کردوە (لەوە دەچێ ئەو میرزا محەمەدە خزمی عومەراغابوبێ) و لە دوای سـاڵی **١١١٢** مـانگی عـەلی کـوڕی عومەراغا، کە دە (١٠) کوڕی بەمناوانە: (جەلالەدین، حەسەن، وەیس، عەبدوڵڵا، خالید، ئەحمەد، محەمەد، مەحمود، وەلید و ئیبراهیم)، دەبێ. ئەم **ئیبراهیم - ی کوری عەلی نەوەی عومەراغا** کە خانوبەرە کەی عومەراغابە دەستوری سلێمان پاشای کوری ماوەند لە قەلا چوالان داگیر کراوەو کوژراوە، دەچێتە بەر خوێندن و سەرەنجام بە فەقێ یەتی دەچێتە فێرگەی قەلا چوالان بە ناوی (فەقە برایم)ی کوێی و دوای ماوە یەک دەچێتە گوندی (قەشان) بو دیدەنی پورەعایشەی، لەو کاتەدا (عایشەخانم) پیروچرچ ببو، بەسەر فەقێ (برایم) داگریاوە و ئەو کارەساتەی بوگیراوەتەوە. دیارە لە پێشیدا ئەو کارە ساتەی لە باوکی بیستبوو لەدڵی خوێدا پیشی خواردوتە وەو لە گەڵ پـوریدا نـەخشەی کـوشتنی سلێمان **پاشا ـ ی** کوڕی خالید پاشا ـ ی بابانیان داڕشتووە، بە مجورە: **فـەقێ (بـرایـم)** بگەڕیتەوە حوجرەی فەقێیانی قەلا چوالان و عایشەخانمی پوریشی بچێتە قەلاچوالان و لە ماڵی میرببێتە کارە کەرو فەقێ برایم بە بونەی پـوریەوە، هـاتوچوی ئـەوێ بکـاو لە فرسەتێکدا، میربکوژێ، جا ئەوە بووە کە لە ساڵی ١١٧٨ مانگی و **١٧٦٦ ـ ١٧٦٥** ز ـ سەرەنجام **فەقێ برایم لە تولەی عومەراغای** باپیریدا، لە شەوێکدا، **سلێمان پاشا کـوڕی خالید پاشا** ـ ی بابانی لە نێو پێخەفی خەودا، کوشتووە، کە ماوەی **١۴** ساڵ حوکومەتی بابانی بە دەس بووە و یە کێ لە هەرەمیرە ئازاو بوێرە کانی بابان بووە (بڕواننە دەسخەتی مەلا عەبدوڵڵا بێتوشی، هەروا بڕواننە شێخ مارف نو دبێی پـەرەی ١٧، مێژوی هوزی بلباس هەرئەوێ. (شەپول).

Dr.Saleh Ebrahimi

بێتوشی

پڕزانا ئەدیبی عەبقەری بێتوشی، عەبدوڵلا کوڕی محەمەد، شافیعی مەزهەب و شاعیری سەدەی ١٢ی مانگی و ١٨ی زایینی کە بە سێ زمانی عارەبی، فارسی و کوردی شیعری داناوە. باشترین سەرچاوە سەبارەت بە بێتوشی، کتێبێکە بە ناوی ئەلبێتوشی، کە زانای ناودار شێخ محەمەدی خاڵ لە ٣٠١ لاپەڕەدا نوسیویەتی. ئەو سەرچاوە و بەڵگانەی کە جگە لە بەرهەمەکانی بێتوشی لە بەردەس خاڵدا بون (بۆ وێنە بڕوانە لاپەڕەی ١٠٨، ١٠٩، ١٢، ١٢٣) یان نوسراوەکانی بێتوشی کە خۆی لەسەر ژیان، یان سەفەرەکانی خۆی و دۆستانی و یان ساڵی نوسینی ئەو کتێب و بەرهەمانەی کە خۆی نوسیویە (بۆ وێنە بڕوانە هەر ئەو سەرچاوەی پێشو٢٣). سەرچاوە فارسی‌یەکانیش لێی خافڵ نەبون و بەناوی پارسی‌بێژی کورد ناویان تۆمار کردوە (بڕوانە حیرەت، شاعیرانی...١٤٧).

خاڵ لەدایکبونی ئەوی بە ساڵی ١١٣٠- ١١٤٠ی مانگی و ١٧١٨- ١٧٢٨ی زایینی داناوە. (هەر ئەوێ ١٦-١٧. هەروا بڕوانە مودەڕیس ٢٥٠) بەڵام زەرەکلی (١٣١/٤) بە پشت بەستن بە نوسەرانی دیکە، لەدایکبونی ئەوی بە ساڵی ١١٦١ی مانگی و ١٧٤٨ی زایینی داناوە.(بۆ وێنە بڕوانە ئیبراهیمی‌شەپۆل١٧١، زەکی ٣٧/٢،حیرەت‌پارسی‌بێژانی‌کورد ٥٢).

عەللامە بێتوشی خەڵکی گوندی بێتوش، سەربە شاری سەردەشت لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بوە کە دەکەوێتە نێوان ئالانی ئەمدیو و ئالانی باشوری کوردستان. بە ئالانیش ناوی بێتوشی براوە، چونکا باب و باپیرانی لە دێی خانخەل کە لە باشوری خۆرهەڵاتی بێتوش‌دایە، ژیاون و بە خانخەلیش ناو براوە. (خاڵ، هەر ئەوێ ١١-١٢، بەیتار ١٠١٥/٢، مودەڕیس هەر ئەوێ، عەزاوی، تاریخی عێراق...٣٦/٦).

سەردەمی زارۆکی و منالی و مێرمنالی لە بێتوش لای باوکی ڕابواردوە. بە ڕەسمی باوی ئەو سەردەمە، لە سەرەتاوە قورئان و کتێبە وردیلەکانی زانستی عەرەبی و فارسی (گولستانی سەعدی) خوێندوە؛ بێتوشی لە کاتی مردنی باوکیدا ١٥ ساڵ تەمەنی بوە و دەچێتە گوندی سنجوێی لای سەردەشت و لای پڕ زانا مەلا محەمەد ئیبن‌حاج، دەس

Dr.Saleh Ebrahimi

دەکا بە خوێندن و پاش ماوەیەک دەچێتە فێرگەی دێی ماوەران لای هەولێر و لای پڕ زانا (سیبغەتوڵلا) ئەفەندی حەیدەری ، درێژە بە خوێندن دەدا و لای ئەو گەورە زانایە، فرەتر فێری عیلم و زانین دەبێ و لەوێشەوە دەگەڕێتەوە جێی لەدایکبونی (خاڵ هەر ئەوێ ١٧ـ١٩، مودەڕیس٢٥، مەردۆخ١/٢٧٦ـ٢٧٧) و لەوێوە بەرەو بەغا دەڕوا. (شێخۆ ٩٣/١، بەحری ٥٧).

دەگێڕنەوە کاتێ بێتوشی لێدەبڕێ کە بچێتە شاری بەغا، تەنیا دارایەکەی کە کتێبی قاموسولموحیت بوە، دەیفرۆشێ تا خەرجی ئەو ڕێگایەی بکا. بەلام بەرلەوەی بیفرۆشێ ئەو واژەنامە عەرەبییە پڕە، لەبەر دەکا و لە مێشکی خۆیدا ڕایدەگرێ (خاڵ هەر ئەوێ ١٥، ئیبراهیمی شەپۆل ١٧٤، حیرەت هەر ئەوێ).

لە بەغا دیسان لای پڕ زانا سیبغەتوڵلا ئەفەندی حەیدەری لەسەر خوێندن بەردەوام دەبێ. پاش ماوەیەک لەوێوە دەچێتە بەسرە و لەوێشەوە دەچێتە کوەیت و چەن ولاتی دەوروبەری کەنداوی فارس (مودەڕیس ٢٥٢، حیرەت هەر ئەوێ). پاشان دەچێتە ئیحسا و بۆ ماوەیەک لە فێرگەی شاری موبەڕەز - ی ئیحسا دەس دەکا بە وانە وتنەوە (خاڵ هەر ئەوێ ١٥، ٢١. مودەڕیس هەر ئەوێ. مەردۆخ ١/٢٧٧). پاشان دەگەڕێتەوە بۆ بێتوش و دوای ماوەیەکی کەم لە ١٨٠ی مانگی و ١٦٦ی زاینیدا دەڕواتە بەسرە و بۆ ماوەیەک لای ئەحمەد کوازی عەبباسی، مایەوە و دیسان گەڕایەوە بۆ ئیحسا. بەلام دوای شەش ساڵ، ئەوینی نیشتمان لە دڵ و دەرونیدا گڕی گرت و بەرەو دێی بێتوش گەڕایەوە و زانایانی ئەو دەڤەرە فرە بە گەرمی و بە ڕێزەوە، پێشوازیان لەو پڕزانایە کرد و کارە زانستی و نوسراوەکانی خۆیان، بەو زاتە پڕزانایە نیشان دەدەن و ئەویش ئافەریننامەیان بە شیعر و پەخشان ، بۆ دەنوسێ. بۆ وێنە بڕوانە ئافەریننامەی پڕزانا بێتوشی کە لە سەر کتێبی ئەلبەدیعیەی محەمەد عومەری موسڵی نوسیوەتی، کە پڕ و تەژیە لە وردەکاری و وێژە و وێژەوانی (خاڵ هەر ئەوێ ٢٦٦ـ٢٨٣).

Dr.Saleh Ebrahimi

بێتوشی لەوێوە دەڕواتە زیارەتی ئیبن‌حاج ماموستای خۆی لە دێی هەزارمێرد و لەوێ ئافەرین‌نامەیەک لە سەر کتێبی(ئیقاد و ضرام) ـ ی مامۆستا ئیبن‌حاج دەنوسێ (هەر ئەوێ ٣٠، مودەڕیس ٢٥٤).

یادداشتەکانی پرزانا لەسەر نوسراوەکانی خۆی، ئەوەمان بۆ ڕون دەکاتەوە کە بێتوشی لە ماوەی سەفەرەکانی خۆیدا خەریکی نوسین و دانانی کتێب بوە. چونکا ئەو زاتە لە کۆتایی هەر کتێبێکدا کە نوسیویەتی، ئاماژەی بە سالی نوسین و شوێنی ئەو نوسراوەیە کردوە (بۆ وێنە بڕوانە خال هەر ئەوێ ٢٣ـ٢٥، ٢٨ـ٢٩. مودەڕەیس ٢٥٤ـ٢٥٥).

لە ١١٨٨ی مانگی و ١٧٧٤ی ز، پرزانا بێتوشی بۆ جاری سێهەم چۆتە شاری بەغا و لەوێشەوە چۆتە شاری بەسرە و تا ١١٨٩ی مانگی، لە فێرگەی رەحمانیە، خەریکی وانە وتنەوە بوە و هەر لەو ساڵەدا بوە کە سادق‌خانی زەند، لە ئێرانەوە هێرش دەباتە سەر بەسرە و بۆ ماوەی ١٦ مانگ شاری بەسرە لە ئابلۆقەی ئەودا قەتیس بوە و بێتوشیش بە ناچار لەوێ دەمێنێتەوە. تا کۆتایی ساڵی ١١٩٠ی مانگی کە بێتوشی لە تەمەنی ٥٠ـ ٦٠ ساڵیدا بوە، توانیویەتی بڕواتە ئیحسا (خاڵ، ئەلبێتوشی ٣١، مودەڕیس ٢٥٤، مەردۆخ هەر ئەوێ).

لەو رۆژگارەدا کە بێتوشی لەوپەڕی پێگەیشتن و تێگەیشتنی زانستیی خۆیدا بو، کتێبی ئەلکیفایەی خۆی بە نەزم و هۆنراوە، داناوە و پێشکەشی کردوە بە شێخ عەبدوللا بن محەمەد ئەنساری، حاکمی ئیحسا و ئەویش فرە ڕێز و حورمەتی بۆ بێتوشی داناوە و باری ژیان و بژێویی ئەوی دابین کردوە و بێتوشیش ئەوەندەی دیکە ناوبانگی بلاو بۆوە.

پرزانا بێتوشی لەگەڵ کچی عەبدولقادر قازیی لە ئیحسا، زەماوەندی کرد (خاڵ هەر ئەوێ.٣٠ـ٣٣. مودەڕیس ٢٥٤ـ٢٥٥). بێتوشی لە ریسالەی ئەلعیراقیەی خۆیدا ئاماژەی بەوە کردوە. (حامید ٣١٤).

بێتوشی لە کۆتایی تەمەنیدا لە ئیحساوە دەچێتە بەسرە و هەر لەوێش، بەرەو لای خوا بارگەی تێک ناوە و لە قەبرستانی حەسەن بەسری‌دا نێژراوە. بڕواری وەفاتی بێتوشیان لە نێوان سالانی ١٢١٠ تا ٢٢١ی مانگی، ١٧٩٥ تا ١٨٠٦ی زاینی داناوە (زەرەکلی ٣١/٤.

Dr.Saleh Ebrahimi

خاڵ هەر ئەوێ ٣٤، شێخۆ ٩٤/١، زەکی ٢/ ٣٨، مودەڕیس ٢٥٦، ئیبراهیمی شەپۆل ١٧٥، مەردۆخ ٢٧٧/١_ ٢٧٨).

یەکێ لە فەقێکانی بێتوشی، عوسمان بن سیند وائلی بەسری‌یە کە لە نوسراوەکانی خۆیدا لە کتێبی سەبائیک عەسجەد و لە کتێبی ئەیفائەلمروارید، لە سیلسالی ئەحوالی ئەلئیمام خالید، یادی مامۆستاکەی خۆی کردۆتەوە و شینی بۆ مردنەکەشی گێڕاوە (ئیبراهیمی شەپۆل هەر ئەوێ و خاڵ هەر ئەوێ ٣٤_٣٧).

ئەو زاتە لە رۆژگاری لاویدا هۆگری شیعر و هونەر بوە و چونکە هۆگریی بە سۆفیگەری و عیرفان بوە، جاربەجار لە شیعرەکانیدا خۆی بە دەروێش ناو بردوە. (هەرئەوێ ٢٢. بەیتار ١٠١٥/٢).

دەڵێن بێتوشی لە تەمەنی گەنجیدا کتێبی ئەلکافی لە زانستی عەروز و قافیەدا بە شیعر داناوە تا قەریحە و زەوقی خۆی لەو بوارەدا تاقی بکاتەوە (ئیبراهیمی شەپۆل ١٨٢. خاڵ هەر ئەوێ ٧٢_ ٩٦).

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی شیعری بێتوشی کەڵک وەرگرتنە لە هونەر و وردەکاری‌یەکانی شیعر، بۆ نمونە کەڵک وەرگرتن لە ئیستیعارە، جیناس، تەزمین، تەوریە، تەشبیهـ و هەروا کەڵک وەرگرتن لە واتای بەدیع. بێتوشی لە بواری ئەستێرەناسیشدا شارەزا بوە. شێوەی شیعری بێتوشی هەر وەکو شاعیرە کۆنەکان بە شین و زاری بۆ شیو و دۆڵ و تەلان و دەشتایی، دەسی بە هۆنینەوەی شیعر کردوە (هەر ئەوێ ٧٧_ ٨٤).

لە شیعرەکانیدا دەکرێ ئاماژە بە قەسیدەی ناوداری ئەو، لە پەسنی نیشتمانی زێدی بێتوش و قەسیدەی دیکەی ئەو زاتە بکەین کە لە شاری بەغا دایناوە (هەرئەوێ ١٢ت١٤، ٢٢٦. بەسری ٥٧_٥٨. ئیبراهیمی شەپۆل).

بێتوشی فرەترین ئەشعاری مەدیحەی بە حاکمی ئیسحا پێشکەش کردوە. جارجارەش بە بۆنەیەکەوە ئەو جۆرە شیعرانەی داناوە؛ بۆ وێنە قەسیدەیەکی لە ٢٨ بەیتدا بە بۆنەی جەژنی رەمەزانەوە داناوە (خاڵ هەر ئەوێ ١٤٦_١٤٩. ئەنساری ٣٤١/١_٣٤٢) و

Dr.Saleh Ebrahimi

قەتعەیێکیشی لە ١٥ شیعردا بە بۆنەی سەفەری حاکم بۆ بادیە داناوە (خـاڵ هـەر ئـەوێ، ١٤٦_ ١٤٩. ئەنساری ٣٤٢/١) و هەروا بۆ پەسنی دیکە بە بۆنەی‌ترەوە (٣٥٢، ٣٤٥، خاڵ هەر ئەوێ ١٥٧_١٧٣). حاکمی ئیحسـایش کـە ئـەدیب و شـاعیر بـوە، جارجـار وەڵامـی بێتوشیی بە شیعر داوەتەوە و ستایشی پڕزانا بێتۆشیی کردوە. (بۆ وێنە بڕوانـنە هەر ئەوێ ٣٢_٣٣ ١٧٣، ١٧٥، ١٨٧، ١٩٠. ئەنساری ٣٤٧/١_٣٤٨، ٣٥٢_ ٣٥٦).

یەکێکی دیکە لەو کەسانەی کە لە پەسنی بێتوشیدا شیعری داناوە، سەعدون بن عەرعەر، حاکمی پێشوی ئیحسـایە (هەرئـەوێ ٣٨٨/١ـ٣٩٩) و ئەحمـەد بـن محەمـەد بـن رزق (هەرئەوێ ٢١٠_٢١٥. ئەنساری ٣٨٦/١_٣٨٨) و ئەحمەد بن دەروێـش کـوازی عەبباسـی (خـاڵ هەرئـەوێ ٢١٦ـ٢٢٣. ئەنسـاری ٣٨١/١ـ١٣٨٥). هـەروەها بێتوشـی خـۆی لـە قەسیدەیەکی سوداسی لە بەحری کامڵدا، کـە داگـری ١٧ قەسـیدە و ١١ قەتعەیـە، روی کردۆتـە ئـیبن حـاج، مامۆسـتای خـۆی و پەسـنی ئـەو زاتـەی داوە (خـاڵ "قەسـیدە" ١٣٨_١٥٥).

خالی: گرینگ و سەرنجڕاکێش لە بابەت بێتوشییەوە، ئەوەیە باوەکو بێتوشی بە عـەرەبی خوێندویە و بە عەرەبی وانەی وتۆتەوە و لەنێو عەرەبدا ژیاوە، لە زمانی کوردی غافڵ نەبوە و هەروەکو بە شیعر فەرمویەتی:

" لە دیباچەی کیتابی حوسنی عالەم هەر وەرەق لادەم   دەبینم مەحبەسی وەسفت لە هەر فەسڵێ و لە هەر بابێ "

(گۆڤاری گەلاوێژ ١٩٤٥ی ز - ژمارەی ١) (بڕوانە مەردۆخ ٢٨٢/١) . بابا مەردۆخ رۆحانی لای وایە ئەم شیعرە کوردییە لەو شیعرەی سەعدی وەرگیراوە کە دەیبینن:

" برگ درختان سـبز در نظر هوشـیار   هر ورقش دفتری‌است معرفت کردگار "

(خاڵ هەر ئەوێ). بێتوشی جارجاریش بە فارسی شیعری هۆنیوەتەوە. قەسـیدەیەکی ١٣ شیعری بە بۆنەی لەدایکبونی یوسف شێخە بەگ، لە ١١٥٥ی مانگی و ١٧٤٢ی زاینی بـە فارسی داناوە (هەرئەوێ ئەلبێتوشی ٨٧_٨٩). بێجگە لەوە شەش چوارینـە و پێـنج تاکـە شیعری ئەو بە فارسی لە سەرچاوەکاندا ناوبراون (هەرئەوێ ٨٩_٩٢. حیرەت ٥٣ت٥٤.

Dr.Saleh Ebrahimi

عەللامە بابامەردۆخ. ئیبراهیمی شەپۆل ١٧٦_١٧٧ و مەردۆخ ٢٨٢/١_٢٨٣). خاڵ لای وایە واتای هەندێ لە شیعرە عەرەبیەکانی‌بێتوشی‌لە شیعری فارسی وەرگیراون(هەرئەوێ ٧٩). پەخشان و دەقی بێتوشی بە پێی دابو دەستوری ئەو سەردەمانە سەخت و رەق و زەردلان و بەردەڵان بوە و هەر لەبەر سەختی و دژواری فرە جێی سەرنج بوە. نوسراوەکانی بێتوشی لە رەساییلەوە بیگرە تا ئافەرین‌نامەکان و نەزم و دەق و شیعر و راڤە، هەمویان بە بایەخ و پڕناوەرۆک بون. یەکێک لەو ریسالانە کە بۆعەبدوڵلا بن سیبغەتوڵلا حەیدەری ماوەرانیی نوسیوە، " ریسالەی عیراقیە"یە کە لە ١١٩٧ی مانگی و ١٩٢٣ی ز ـ نوسراوە و لە گۆڤاری ئەلیەقین ١٣٤١ مانگی و ١٩٢٣ی ز ـ ساڵی ١ ژمارەی ٢، لە چاپ دراوە (خاڵ هەرئەوێ ٢٢٦_٢٥٣).

یەکێکی دیکە لەو نامانەی کە بێتوشی بۆ سلێمان بەگ شاوی، یەکێک لە کاربەدەستە گەورەکانی بەغای نوسیوە، لەو نامەیەدا داوای لێکردوە کە بۆ رزگار کردنی بەسرە هاوکاریی بکا (بۆ دەقی نامەکە بڕوانە هەر ئەوێ ٢٥٤ــ٢٦٣). لە نامەکانی دیکەیدا قسەی لەگەڵ ئیبن حاج و عەبدوڵلا ئەفەندی حەیدەری کردوە (هەرئەوێ ٢٦٣ــ٢٦٦. ئەنساری ٣٥٧/١_٣٨١. عەزاوی تاریخی ئەدەب ...٢١٩/٢ــ٢٢٠، ٢٩٦ــ٢٩٧ "پەخش و دەق..." ٢٧٥_٢٧٦).

سەرەڕای ئەمانە پڕزانا بێتوشی بۆ ئاسان‌کاری فێرکردن و بارهێنان، هەندێ لە پەخشان و دەقەکانی وانەی کردۆتە شیعر و بە نەزم بەیانی کردوە (خاڵ هەرئەوێ ٩٥). بۆ وێنە موئەنەس: مێیینە سەماعی‌یەکان، مەسدەرەکانی شاز، جۆری نوسینی واژەی ئیبن، نیشانەی فیعل: فەرمان، ئەسمای خێڵ: ئەسمای زیافەت. خاڵ ئەو مەنزومانە بە ١٢ دانە ناو دەبا کە ژمارەی شیعری هەریەکە لەوانە بە ٤ تا ٢٥ شیعر دادەنێ (هەرئەوێ ١٢٤_١٢٥).

نوسراوە چاپ‌کراوەکانی بێتوشی:

١ـ کیفایەتولمەعانی. لە بەیانی پیتی مەعنا، مەعانی کە لە ١١٩١ مانگی و ١٧٧٧زــ بۆ حاکمی ئیحسا لە ٦٢٧ شیعردا هۆنراوەتەوە. خاڵ تایبەتمەندیی ئەم نەزمە بەوە دەزانێ

Dr.Saleh Ebrahimi

کە لە شائیبەی عوجمە کە یەخەی عەجەم و عەرەبی موتەئەخیری گرتووە، دورە. (هەرئەویٚ ١٠٩) ئەم کتێبە لە ١٢٨٩ی ١٨٧٢ی ز- لە ئەستەمبوڵ لەچاپ دراوە.

٢- سەرفولعینایە. بۆ کەشفی کیفایە، کورت کراوەی کتێبی ئەلحیفایەی بێتۆشی خۆیەتی کە لە ئیحسا لە ١١٨٩ی مانگی لە ٥٤٣ پەڕەدا نوسراوە. ئەم کتێبە لە ١٩٢٢ی ز- لە میسر لەچاپ دراوە. لەوە دەچێ هەر ئەم کتێبە بێت کە بە ناوی ئەلکینایەی حەفییە (لراغب الحیفایە) کە لە ١٢٨٩ی مانگی و ١٨٧٢ی ز- لە ئەستەمبوڵ لەچاپ دراوە (هەرئەویٚ ١١٩.عەواد٢/٣٢٢. قیس١١/٣٩٩ی ئا AG کە کتێبەکە بە ئەلکیفایە حەفییە لیراغیبی لحیفایە هێناوە).

٣- ئەلموفەکیرات لیکوللی زەنبین سابیقین و ئاتین: مەنزوومەیەکە لە ٤٩ شیعردایە کە لە ئیحسا لە ١١٩٤ی مانگی بە شیعر دانراوە. ئەم کتێبە لە ١٣٢٢ی مانگی و ١٩٠٤ ز- لە قاهیرە لەچاپ دراوە. بێتوشی ریسالەی سیوتی لە ئەدعیەی موستەجابە، بە شیعر هۆنیوەتەوە. ئەم کتێبە لە دوای کتێبی موفەکیراتی بێتوشی لەچاپ دراوە.

نوسراوە خەتی‌یەکانی بێتوشی:

١- توحفەی خەللان لە راڤەی ئەلغازی عەرەبیدا (تەئلیف ١١٩٠مانگی) کە بێتوشی لەوا ئەلغاز و ئەحاجی عەرەبی بەیان کردوە و راڤەی کردون (هـ.م) لەم نوسراوەدا ئەلغازی کەسانێ وەک زمەخشەری، حەریری و ئەبوعەلا، شەرح دراوە. (خاڵ هەرئەویٚ و ئیبراهیمی شەپۆل ١٧٨).

٢- حاشیە لەسەر شەرحی عەبدوڵلا بن ئەحمەد فاکیهی لەسەر قطرالندی.. نوسراوی ئیبن هیشام لە زانستی نەحودا، لە ٥٤٥ پەڕە کە ١٢٠٩ی مانگی و ١٧٩٤ ز- دانراوە (خاڵ هەرئەویٚ ١٢٢، ئیبراهیمی شەپۆل ١٧٩، بەسری ٥٧). بەغدادی لە کتێبێکدا بەناوی کۆبە لەسەر تورە، ناوی بردوە (٤٨٧/١) کە لەوە دەچێ تەسحیفی ناوی ئەم کتێبە بێ.

٣- حەدیقەی سەرائیر لە نەزمی کەبائیر. بێتوشی تەراجیحی زەواجیری لە ئیقتیرافی کەبائیری ئیبن حەجەری هەیتەمی (د٩٧٤ ق) ی لە سەردەمێکدا کە سادقخان زەند بەسرەی لە ئابلۆقەدا بوە (١١٩٠ مانگی)، بەم نێوە لە ٧٢٦شیعر هۆنیوەتەوە. ئەم مەنزومە

Dr.Saleh Ebrahimi

بە مادە تاریخی ساڵی ئابڵۆقەدانی بەسرە دوایی پێ‌دێ. بێتوشی لە ١١٩٥ی مانگی راڤەیەکی لەسەر ئەم قەسیدە بەناوی تەریقەی بەسائیر بۆ حەدیقەی سەرائیر لە ٥٠٠پەڕە لە ئیحسا نوسیویەتی و لەو زەمانەی کە خۆی چۆتە بەسرە لە ١١٨٩ی مانگی و هەندێ ڕوداو کە لەو سەردەمەدا ڕویان داوە، هەروەک ئابڵۆقەدان و گرتنی بەسرە بە دەستی سادقخان زەند، باسی کردوە. بێتوشی لە دو قەتعەی جیاجیادا، ستایشی لەم شەرح و راڤەی خۆی کردوە (خاڵ هەرئەوێ ١٠٠_ ١٠٨. ئیبراهیمی شەپۆل هەرئەوێ. ئەلس ١٤٣_١٤٤).

٤_ حیفایە لە تەوزیحی کیفایەدا. کە شەرح و راڤەی مەنزومەی کیفایەیە و بێتوشی خۆی دایناوە و لە ١١٩١ی مانگی لە ئیحسا لە ٧٠ لاپەڕەدا نوسراوە و بە ٧٠٠ ئایەی قورئان، هەندێ لە نەهجولبەلاغە، فەرمودەی پێغەمبەر، پەند و ئەمسالی عەرەبی و ئەلغاز و ئەحاجی نەحوی، بەڵگە نیشان دراوە. بێتوشی لەم نوسراوەدا بە ٩٨٠ شیعر لە ئەشعاری شاعیرانی دیکە و بە ٦٥ شیعر لە شیعرەکانی خۆی بەڵگەی هێناوەتەوە (خاڵ هەرئەوێ ١١٤_١١٩. ئیبراهیمی شەپۆل ١٧٩).

٥_ دیوان. زەرەکلی (١٣١/٤ و حامید پەڕەی ٣١٤). تەنیا بە گۆڤاری ئەلمەنهەل (١٣٧٥مانگی و ١٩٥٦ز_ ئاماژەیان کردوە کە بۆ نوسخەیێ لە دیوانی بێتوشی لە کتێبخانەی شەخسی‌دا، راگەیاندراوە.

٦_ ئەلکافی لە عیلمی عەروز و عیلمی قافیەدا. بێتوشی لە ٣٢٧ شیعردا ئەم کتێبەی داناوە و لە سەرەتای لاویدا بۆ ئەزمونی زەوق و قەریحەی خۆی بە شیعر داینـاوە و لە سەرەتای قەسیدەکەوە بە هونەری خۆی کە زمانەکەی کوردییە و شیعرەکانیش بە زمانی عەرەبین دەنازێ و لە هەمان کاتیشدا عوزر دەهێنێتەوە و دەڵێ: « وَ إنْ تَجِدْ شَیْئاً خِلافَ الأدَب / فَالطَبع کُرديّ و هذا عَرَبي» (ئیبراهیمی شەپۆل پەڕەی ١٨٣ هەرئەوێ). خۆیشی شەرحێکی بەناوی ئەلوافی بیحەللی ئەلکافی لە سەر ئەم قەسیدە لە ١١٧٩ی مانگی لە فێرگەی سەیفیەی بێتوشی لە ١٥٠ پەڕەدا نوسیویەتی (خاڵ هەرئەوێ ٩٦_٩٧. ئیبراهیمی شەپۆل).

Dr.Saleh Ebrahimi

٧ـ ئەلموبەشیرات. راڤەیەکە لەسەر موفەکیراتی نوسراوی بێتوشی کە ١١٩٤ی مانگی لە ٤٠ لاپەڕەدا هۆنیویەتەوە (هوتسما ١١٣. خاڵ هەرئەویٚ ١٠٨ـ ١٠٩. ئیبراهیمی شەپۆل هەرئەویٚ).

٨ـ مەنزومەیەک لە بەیانی ئەفعال‌دا. لە ٥٥ شیعردایە کە لەودا بە ٣٨٧ فیعلی لازم و موتەعەدی ئاماژەی کردوە و خۆیشی شەرحێکی لەسەر نوسیوە (خاڵ هەرئەویٚ ١٢٣. جبوری ٣/٢٣٩)

٩ـ مەنزومەیەک لە بەیانی ئەفعال‌دا لە ٧٧ شیعردا کە باسی ئەفعالی واوی و یایی کردوە و ١٢٢ فیعلی ناو هێناوە و خۆیشی شەرحێکی لەسەر نوسیوە (خاڵ هەرئەویٚ ١٢٣ــ١٢٤. جبوری ٣/٢٣٨ـ٢٣٩).

١٠ـ مەنزومەیەکە لە ئەفعال و ئەسمای سولاسی (سیٚ‌حەرفی) لە ٧٢ شیعردا کە ٤٢٧ ئیسم و فیعلی تێدا هێناوە و ئەم نوسراوەی لە ١١٩٠ی مانگی لە کاتی ئابڵۆقەی بەسرەدا بە شیعر دایناوە و خۆیشی راڤەیەکی لەسەر نوسیوە. (خاڵ هەر ئەویٚ ١٢٤).

١١ـ مەوائیدی مەبسوتە لە فەوائیدی مەلفوتە. لە ١٥٠ شیعر کە لەودا لە کتێبی وەک موزهیری سیوتی، قاموسی موحیت و دەستوری نەتەنزی کەڵکی وەرگرتووە (هەرئەویٚ ١٢٤ـ١٢٥. ئیبراهیمی شەپۆل ٨٠).

١٢ـ حاشیە و کۆبە لەسەر بەهجەی مەرزیە لە راڤەی ئەلفیەدا لە عیلمی نەحو و سەرفدا. بێتوشی لە کتێبی توحەفی خوللان‌دا راڤەیەکی لەسەر ئەم نوسراوە داناوە (خاڵ هەرئەویٚ ١٢٢. ئیبراهیمی شەپۆل ١٧٩). لەو نوسراوە نوسخەیەکمان دەست نەکەوتوە (خاڵ هەرئەویٚ).

سەرچاوە: ئیبراهیمی محەمەد سالح ـ ئەلعەللامەتولئەدیبولعەبقەری ئەل‌بێتوشی ـ نەشریەی زانستگەی ئەدەبیاتی ئیسفەهان ـ ١٣٤٥ هەتاوی سالی ٢ ژمارەی ٢و ٣. / ئەنساری ئیحسایی ـ محەمەد توحفەی موستەفید بە کۆششی حەمەدجاسر ـ ریاز ـ ١٩٨٢ی زاینی ./ بەسری میر ـ ئەعلامی کورد ـ لەندەن ١٩٩١ی زاینی./ بەغدادی هیدیە ـ بەیتار عەبدولرەزاق ـ حیلیەتولبەشەر ـ بە کۆششی محەمەد بەهجەت بەیتار ـ دیمەشق ١٣٨٢ی مانگی و ١٩٦٣ی

Dr.Saleh Ebrahimi

زاینی./ جەبوری عەبدوڵلا - فیهرس موحتەتاتی عەرەبی لە مەکتەبەی ئەوقافیلعامە لە بەغا - بەغا ١٩٧٤ی مانگی./ حامید عەبدوڵلا - شیعر لە جەزیرەی عەرەبی - ریاز ١٤١٤ی مانگی و ١٩٩٣ی زاینی./ حیرەت سەجادی عەبدولحەمید - شاعیرانی کوردی پارسیوێژ - تاران ١٣٧٥ی هەتاوی./ خاڵ محەمەد - ئەلبێتوشی - بەغا - ١٣٧٧ی مانگی./ هەر ئەو (قەسیدەیەک کە چەندین قەسیدەی جیاجیای بێتوشی لەخۆ گرتوە)./ مەجەڵلەی مەجمەعی عیلمی عێراقی - بەغا ١٣٧٥ی مانگی و ١٩٥٦ی زاینی - ج ٤، ژمارەی ١./ زەرەکلی ئەعلام - پەڕەی ١٣١، بەرگی ٤ چاپی ٦ی نوامبری ١٩٨٤ی زاینی./ زەکی محەمەد ئەمین - مەشاهیری کورد و کوردستان - تەرجەمەی ئانیسە کەریمە - بە کۆششی محەمەدعەلی عەونی - قاهیرە١٣٦٦ی مانگی و ١٩٤٧ی زاینی./ شێخۆ لویس - ئەلئادابولعەرەبیە فی قەرنی نۆزدە - بێروت ١٩٢٤ی زاینی./ تەلس محەمەد ئەسعەد - ئەلکەششاف فی مەختوتاتی کتێبی ئەوقاف - بەغا ١٣٧٢ی مانگی و ١٩٥٣ی زاینی ./ عەزاوی عەبباس - تاریخی ئەدەبی عەرەبی لە عێراقدا - بەغا ١٣٨٢ی مانگی./ تاریخی عێراق لە نێوان ئیحتلالەین - بەغا ١٣٧٢ی مانگی و ١٩٥٤ی زاینی./ هەر ئەو دەقی ئەدەبی و سەرچاوەکانی - مەجەڵلەی عیلمی عێراقی - بەغا ١٣٧٣ی مانگی و ١٩٦١ی زاینی - ج ٩./ عەواد کورکیس - موعجەمولموئەلیفین - عێراقیین - بەغا ١٩٦٩ی زاینی./ محەمەد مەحمود ئەحمەد - فیهرس مەختوتانی مەکتەبی ئەوقافی ناوەندی لە سلێمانی - بەغا - مەتبەعەی بەغا ./ مودەڕیس عەبدولکەریم - زانایانی کورد لە خزمەت عیلم و دیندا - تەرجەمەی ئەحمەد حەواریئەسەب - تاران ١٣٦٩ی مانگی./ مەردۆخ رۆحانی بابا - تاریخی مەشاهیری کورد ١٣٤٦ - تاران و هەروا

Gal, S, Houtsma, M.Cotalogued, Unecollecton Demanvsrits Arabecet Turcs, Leiden, 1886.

ریزوان؛دایەرەتولمەعاریفی بوزورگی ئیسلامی - ج ١٣ - چاپی ساڵی ١٣٨٣ی هەتاوی - تاران - پەڕەی ٣٢٧ تا ٣٢٩. (شەپۆل).

Dr.Saleh Ebrahimi

پڕزانا بێتوشی مەلا عەبدوڵلائەبو محەمەد، ئالانی، خانخەلی ئیحسایی کوڕی شێخ مەلا محەمەد کوڕی ئسماعیل کوڕی ئیبراهیم عێزەدین ـە. ئالان گوندێکە لە نزیکی سەردەشتدایە. خانخەلی دێیەکە لە باشوری ڕۆژهەلاتی دێی بێتوشدایە و بە ئەندازەی دو سەعاتە ڕێی پیادە لە بێتوش دورە و مەلامحەمەدی باوکی بێتوشی لە دێی خانخەل لەدایک بوە و لە پاشان چونەتە بێتوش و شێخ مەلا محەمەد بۆتە مامۆستای دەرس بێژی ئەوێ و عالم و زانا و فازیل و ئەدەبزان بوە و هەروا شێخ مەلا مەحمود برا گەورەی مەلا عەبدوڵلا بێتوشی لەباری هۆش و حافیزەوە، کەموێنەبوە. بۆنمونە کە ئەو جوتە برایە، دەیانەوێ بۆ خوێندن بچنە بەغا، بێ دراو دەبن و تەنیا داراییەکەیان دو کتێب بوە (قاموسی موحیتی فیروزئابادی واژەنامەی عەرەبی - توحفەتولموحتاج، شێخ ئیبنی حەجەر هەیتەمی مەککی لە عیلمی فیقهدا)، لە ماوەی چەند ڕوژدا شێخ مەحمود توحفە لەبەر دەکا و مەلا عەبدوڵلاش قاموسەکە لەبەر دەکا. جا دوای ئەوە هەردو کتێبەکە بۆ خەرجی ڕێگا دەفرۆشن. ئەو جوتە برایە سەرەتا خوێندنیان لای باوکیان دەس پێکردوە و پاشان بە فەقێیەتی دەچنە دێی سنجوێی سەر بە سەردەشت و چەند ساڵێک لەلای ئیبنی حاج پڕزانا مەلا محەمەد مودەڕیس دەس دەکەن بە خوێندن و پاش ماوەیەک لەوێوە بۆخزمەت سیبغەتوڵلا، عەللامە حەیدەری و لەوێشەوە بەرەو عێراق دەڕۆن و چەند فێرگە دەگەڕێن و سەرەنجام دەچنە ئیحسا. شێخ مەلا مەحمود لە فێرگەیەک و مەلا عەبدوڵلای برایشی لە فێرگەیەکی دیکە دەبنە مامۆستا و مودەڕیس؛ تا ساڵی ١١٧٨ی مانگی و پاشان عەشقی نیشتمان هەڵیاندەگرێ و دەگەڕێنەوە دێی بێتوش و خەڵکی دەچن بە پیریانەوە و بە خوایشت و پاڕانەوە شێخ مەلا مەحمود لە جێی باوکی دەبێتە مودەڕیس لە بێتوش و تا مردن لەوێ خەریکی تەدریس و پەند و مەوعیزەدان دەبێ و مرۆڤێ پڕزانا و بە تەقوا و خاوەن ڕێز بوە.

مەلا عەبدوڵلای برای لە نوسراوەکانی خۆیدا هەمیشە بە شێخی (شێخی من) و ئوستادی (ئوستادی من) ناوی ئەو زاتەی بردوە. مەلاعەبدوڵلا بێتوشی تاڵی و سوێریی فرەی چەشتوە و دەستەنگ و بێماڵ و دراو بوە و لەبیری کۆکردنەوەی ماڵ و داراییشدا نەبوە.

Dr.Saleh Ebrahimi

ساڵی لەدایکبونی مەلاعەبدوڵلا بێتوشی بە ساڵی (١١٣٠ یا ١١٤٠ یا ١١٦٠ی مانگی) دانراوە. بەدرەدین عوسمان بن سند نەجدیی وائیلی (١٢٤٨-١١٨٠ی مانگی) کە یەکێ لە فەقێکانی بێتوشی بوە، لە کتێبەکەی خۆیدا (أصفي الموارد في سلسال أحوال الإمام خالد) پەڕەی ١٠٢ وەفاتی بێتوشی لە ساڵی (١٢١٠)ی مانگی داناوە و کەچی لە سەبائک المسجد، پەڕەی ٤ ساڵی وەفاتی بێتوشی بە ١٢١١ی مانگی ناو بردوە و پڕزانا و مێژونوسی کورد و کوردستان محەمەدئەمین زەکی و عەللامە مەلامحەمەد قزڵجی (تورجانیزادە) موفتیی بەغا، ساڵی (١٢٢١)ی مانگییان بۆ وەفاتی بێتوشی داناوە و هەندێتریش ساڵی (١٢٣٤)ی مانگییان بۆ وەفاتی بێتوشی داناوە.
بەدرەدین عوسمانی وائیلی فەرمویەتی: کە بێتوشی لە ئاخری ژیانیدا لە ئیحساوە چۆتە شاری بەسرە و لەوێ وەفاتی کردوە. هەرجۆر بێ، ئەگەر لەدایکبونی بێتوشی بە ساڵی ١١٤٠ی مانگی و وەفاتەکەیشی بە ساڵی ١٢٢١ی مانگی دابنێین، (ئەمە بیروڕای خەیرەدین زەرەکلییە کە بە پشتبەستن بە سەرچاوەیێ فرە ئەوەی ڕاگەیاندوە: ١١٦١ - ١٢٢١ی مانگی و ١٧٤٨- ١٨٠٦ی ز)، بێتوشی نزیکەی هەشتا ساڵ ژیاوە.
مێژو دەنوسێ: مەلاعەبدوڵلا بێتوشی بۆ جاری دوەم لە ساڵی ١٣٨٠ی مانگی دەچێتەوە ئیحسا و لە شاری بەسرە چەند ڕۆژێک لای شێخ دەروێش کوازی عەبباسی دەمێنێتەوە و پاشان لە ڕێگەی دەریاوە بە کەشتی دەڕواتە ئیحسا و لە ساڵی ١١٨٦ی مانگی دوبارە دەچێتەوە بێتوش و پاش ماوەیەک لەوێوە دەچێتە زیارەتی ئیبنی حاج مامۆستای خۆی کە لە دێی "هەزارمێرد" مودەڕیس بوە و لەو سەردەمەدا شێخ مارف نۆدێیی بەرزنجی فەقێی ئیبنی حاج بوە و ناوی بێتوشیی بیستبو کە پڕزانایە و لە ئیبنی حاج مامۆستای تکا دەکات تا بێتوشی لێرەیە، با لە حوجرە میوان بێ و شەوانە شێخ مارف لە دەریای پڕ شەپۆلی شیعر و ئەدەب و بەلاغەتی ئەو کەڵک وەردەگرێ و لای ئەو زاتە شەوانە دەس دەکا بە دەرس خوێندن و لەکلکەی ساڵی ١١٨٨ی مانگی بێتوشی بە یەکجاری کوردستانی بەجێ هێشت و چوە بەغا و لەوێشەوە بۆ بەسرە و لە ١١٨٩ گەیشتە بەسرە و لە فێرگەی ڕەحمانییە، دەسی کردوە بە تەدریس و ئەوەنەی پێ نەچوە کە سادقخانی زەند

Dr.Saleh Ebrahimi

بەسرەی دەورە داوە و بۆماوەی ١٦ مانگ لە ئابڵۆقەدا بوە و بێتوشیش ناچار بەمان ما و لە ئاخری ساڵی ١١٩٠ی مانگی لە بەسرە دەرچوە و خۆی گەیاندۆتە ئیحسا و لەوێ بۆتە مامۆستای دەرس‌بێژ و کیژی شێخ عەبدولقادر قازیی ئیحسای هێناوە و چەند کچی لێی بوە و بێتوشی لەوێش وەفاتی کردوە ونێژراوە.

سەرچاوە: ئەلبێتوشی شێخ محەمەد خاڵ ، بەغا (١٢٧٧ی مانگی) ــ تاریخی سلێمانی پەڕەی ١٦٩ ـ ئادابی عەرەبی لە سەدەی ١٩ و روبعی یەکەمی سەدەی بیست، ئەب لویس شێخ‌ویسوعی ، ٢٨٤ تا ٢٧٦ ـ مەتالیعی سعود لە ئەخباری والی داوود ـ ژیناوەری زانایانی کورد لە ... یا گەنجینەی فەرهەنگ و زانست، دوکتۆر محەمەدساڵح ئیبراهیمی شەپۆل ، پەڕەی ٣٥٤ تا ٣٥٩، تاران، چاپی گولانی ١٣٦٤ی هەتاوی ـ مەهارەت و ئەعلام زەرەکلی ج ٤ چاپی ٦ی نوامبری ١٩٨٤ پەڕەی ١٣١ کە لەدایکبون و وەفاتی بێتوشیی بە (١١٦١ ـ ١٢٢١ی مانگی و ١٧٤٨ــ ١٨٠٦ی ز) داناوە کە لە ئیحسا وەفاتی کردوە ـ مەجەللەی مەنهەل ١٦: ٤٢٥ ـ تاریخی سلێمانی ٢٦٩ و موعجەم ئەلموتبوعات ١٢٩٦ ـ لە تاجدا : بێتوشی گوندێکە لای سەردەشت. بروانە مەجەللەی کۆڕی زانیاری عێراق ٤: ١٣٨ـ١٥٥. هەروا بڕوانە ناو لە کتێبەکانی‌تردا، لە باسی واژە و لۆغەتەوە، نوسراوەی کورکیس ٤٠ و بروانە زەرەکلی لە تاراوگە ١٨ـ٢٢ ـ زەرهکلی ج ٤ چاپی ٦ی نوامبری ١٩٨٨ی ز ، پەڕەی ١٣١. و عەللامە بابامەردۆخی رۆحانی ، تاریخی مەشاهیری کورد ج ١ پەڕەی ٢٧٤، سروش تاران ١٣٦٤... و زۆر کەسی دیکە لەدایکبون و وەفاتی بێتوشیان بە (١٧٤٨ـ ١٨٠٨ز و ١٢٢١ـ١٢٦١م) داناوە و عەللامە موفتی زەهاوی باوکی جەمیل سدقی زەهاوی شاعیر و فەیلەسوفی ناوداری کورد، کە سەیدمحەمەد ئالۆسی خاوەنی تەفسیری رۆحولمەعانی لە کتێبی غەرائیب ئیقتیرابدا "**موفتی زەهاوی**" بە سالیسی ئیمامی رافیعی و ئیمام نەوەوی داناوە کە هۆی شانازیی عولەمای بەغا بوە و مادامولعومر موفتی بەغا بوە. موفتی زەهاوی فەقێی عەللامە شێخ مارف نۆدێیی بەرزنجی بوە و نۆدێییش شانازیی بەوە کردوە کە لای عەللامە بێتوشی خوێندویەتی و لە دەریای پرشەپۆلی عیلم و ئەدەب و وێژە و وێژەوانیی ئەو زاتە فرە فێر بوە.

Dr.Saleh Ebrahimi

جا هەر لێرەوەیە کە بێتوشی بە ئەبولعەلا موعەڕی لە شیعردا و بە سێبەوەیهی دانراوە. بێتوشی لە لوغەتی عەرەبدا قاموسی موتەحەریک و لە ئەدەبیات و لە زاراوەی مونشەئات و مەتن نوسیندا ساحیبی بن عوبادی دەوران بوە. بێتوشی ئەشعاری **(ئەلاحەییە بێتوشەن)** لە ئیحسا لە غەریبیدا بە یادی نیشتمانی لەدایکبونی خۆی لە پەسنی دێی بێتوشدا هۆنیوەتەوە و لە شەرحی سەرفولعینایە لە بن واژە و ناوی بێتوشدا ئەو شیعرانەی نەقڵ کردوە:

الا حَیَّ «بَیْتُوشاً» وَ اکْنا فَهَا الّتی   یَکادُ یُرَوِّی الصّادِیاتِ سَرابُها
مَرابِعُ یُزْری بِالعَبیرِ رَغامُها   وَ تَهْزَأُبِالظّبی النَّفُورِ کَعابُها
«بِلادُ بِها حَلَّ الشّبابُ تَمائِمی   وَاَوَّلُ ارضٍ مَسَّ جِلْدی تُرابُها»
لَقَدْکانَ لی مِنْها عَرینٌ وَکانَ مِنْ   مُقامی لَها سُحْبٌ سَکُوبٌ رَبابُها
وَلَمْ تَنْبُ بی اِنْ یَنْبُ یَوْماً بِاَهْلِهِ   مَکانٌ وَلَمْ یَنْعَقْ عَلَیَّ غُرابُها
وَلکِنْ دَعانی لاِغْتِرابِیَ مَعْشَرٌ   غِیاثٌ اِذَا الاهَوالُ هاج عُبابُها
فَهاجَرْ تُها هَجْرَالحُسامِ قِرابَهُ   عَلی رغِمِها تَبْکی عَلَیَّ هِضابُها
یَعِزُّ عَلَی الانسانِ تَوْدیع نُورِهِ   وَسُودِ جِعادٍ، اَنْ تَنائی شَبابُها
وَرُبَّ قَضایا لااَبا حَسَنٍ لَها   بِها بَعْدَ ابْعادی، فَجَلَّ مُصابُها
فَعُوِّضْتُ عَنْها فی اغْتِرابِیَ رِفْعَةً   مِنَ الدَّهْرِ یُعْیِی النَّیِّرَیْنَ طِلابُها
عَلی اَنَّنی اَهْتَزُّ مَهْما ذَکَرْتُها   کَمامالَ بِالْقَومِ السُّکاری شَرابُها
فَلِلْقَلْبِ مِنْ شَوْقی اِلَیْها انْصِداعُهُ   وَلِلْعَیْنِ مِنْ نَوْحی عَلَیْها انْسِکابُها

لَعَلَّ اللَّیالی اَنْ یُبَدِّلْنَ حالَةً
بِاُخْری فَمِنْ عاداتِهِنَّ انْقِلابُها

ماناى واژەکان:

حَيّ: هەربژی و پایەداری/ ***یُـــرَوّي:*** *پاراو، تێرئاوی دەکا/* ***صّــا دِیــا ت:*** *تونیەکان/* ***مَـرابـع:*** *ئاوەدانی جێی/* ***یُـزْري:*** *بە پەست و خواری دێنێتە ژمار/* ***رَغــامُ:*** *خۆڵ و خاک/* ***تَـهْـزَأ:*** *مەسخەرە و گەپجاڕی پێدەکا/* ***نَـفُـور:*** *نادەسەمۆ، نارامبون/* ***کَعــاب:*** *کچ، کیژی مەمکخڕ و پڕ/* ***تَـمــائِم:*** *نوشتە، دوعا/*

Dr.Saleh Ebrahimi

عَرِين: جەنگەڵ و بێشە/ ***شُحب:*** هەورەکان، هەورکە لە بوخاری ئـا و پەیدا دەبێ/ ***سَكُوب:*** ڕێژەر/ ***رَباب:*** هەوری سپی / ***لَمْ تَنْبُ:*** ناترسێنێ و ناتخاتە وەحشەت/ ***عُباب:*** سێلاو/ ***حُسام:*** شیر، شمشێر/ ***قِراب:*** کالان/ ***هِضاب:*** تەپە و تەپۆلکە/ ***إنسان:*** لێرەدا مرۆڤەکی چاک/ ***جِعاد:*** پەلکەی ژن و کچ، قژی هۆنراوە/ ***أبا حَسَن:*** کونیەی عەلی کوڕی ئەبیتالیبە و هەروا کینایە و ئاماژەیە بە مرۆڤێ کە کاری چاکی لە دەست دێ و چاکە دەکا/ ***یُعیني:*** ماندووی دەکا و تێکی دەشکێنێ/ ***نَیِّرَین:*** گۆی مانگ و ڕۆژ.

مەلاعەبدوڵلا بێتوشی لەسەر لاپەڕەی سەرەتای کتێبی "بەهجەی مەرزیە"ی خۆیدا، کە لەم وتارەدا لە ژێر ژمارەی ١٢ ناوی براوە، بە دەسخەتی خۆی نوسیویەتی: « لە ساڵی ١١٧٨ی مانگی، فەقێ "برایم" ناوێ کە خەڵکی کۆیێ بوە، سلێمان پاشای کوڕی خالیدپاشای بابانی لە خەودا لە قەلاچوالان لە بان کورسیی پاشایی لە ماڵە خۆیدا کوشتوە.» جێی وردبونەوەیە، کە بێتوشی ئەو هەمو خزمەتەی بە زمانی عەرەبی کردوە، بۆچ ؟ سەبارەت بە پاشایانی بابان شتێکی ئەوتۆی نەنوسیوە و هەر بەو چەن واژە یادداشتە بەسی کردوە. (جا ئەوەیە کە دەڵێن: کورد، هەرچی کردوە بەناوی عەرەب و ئیسلام و ئێران کردویەتی.) ئەو کارەساتە بەمجۆرە بوە: سلێمان کوڕی ماوەند بە ڕەسمی لەساڵی ٩٧٩ی مانگیدا پاشایی حوکومەتی بابانی گرتۆتە دەس و تا سێ سەدە پاشایی و حوکومەتی بنەماڵەی بابان بەردەوام بوە. (بڕوانە دەوڵەتی بابان پەڕەی (٣٧) بە زمانی کوردی نوسراوی محەمەد ساڵح ئیبراهیمی شەپۆل) ، سلێمان پاشا بەبە ـ ی کوردی ماوەند، میرنشینەکەی بردۆتە قەلاچوالان و چاوەبڕێتە خانوبەرەکەی "عومەراغا" ی کوڕی "وەسیم ئاغا" کە یەکێ لە فەرمانڕەوایانی میرنشینی بڵباس بوە، کە لە ساڵی ١٠٦٨ مانگی و ١٦٥٧ز ـ حوکومەتی ئێران و تورکی عوسمانی هێرشیان بۆسەر میرنشینی "میرخوسرەو"ی کوڕی میرسوبحان کوڕی سلێمان کوڕی سواراغای بڵباس بردوە کە ئەم سواراغایە لە ١٠٤٤ مانگی و ١٦٣٤ ز- نازناوی حوکمداری شارەزوری هەبوە و (سلێمان و سوبحان و خوسرەو) ئەم سێ برایە بۆ ماوەی ٢٤ ساڵ زیاتر بەناوی ئەمارەتی بڵباس

Dr.Saleh Ebrahimi

حوکومەتیان کردوە و میرخوسرەو، لە هێرشی حوکومەتی ئێران و عوسمانیدا شەهید کراوە و کوڕەکانی میرخوسرەو (مەسعود، حەسەن و ئیبراهیم) دەچنە دەوروبەری قزلجە و (وەسیم، کوڕەکەی دیکەشی چۆتە قەلاچوالان. وەسیم کوڕی بەم ناوانە (عومەر، واشە، ئیبراهیم، موحسین، نورەدین، کاکە شێخ، یەحیا و ئەحمەد) هەبوە. شەوێک لەناکاو سلێمان بەبە، هێرش دەکاتە سەر عومەراغا و خانوبەرەکەی داگیر دەکا و عومەراغا و عەباس و تاهیر و تەلحەی کوڕیشی دەکوژرێن و چوار کوڕەکەی تری عومەراغا (عەلی، مامەند، شاوەیس، ئیبراهیم) و عایشەی کچیشی ئاوارە دەبن. مامەند و شاوەیس و ئیبراهیم روو دەکەنە دەوروبەر شاری سنە و ئێستا نەوە و نەوەزای ئەوان لە دێی "موژەژ" لە نێزیک شاری سنە، زیاتر لە ۳۰۰ خێزان دەبن و بە خێڵی "شاوکە" ناو دەبرێن و میرزا حەبیبوڵڵا ریش سپی و مەزنیانە. عەلی کوڕی عومەراغایش چۆتە گوندی "قاینیجە"ی شارەزور و عایشەی کچی عومەراغا کە مناڵ بوە، میرزا محەمەد ناوێ بەخێری خۆی بردویەتە ئاوایی "قەشان" و لە ماڵە خۆی بەخێوی کردوە و لە تەمەنی ١٦ ساڵیدا بە رەزامەندیی براکانی لە حاجی ئەحمەد- ی کوڕی خۆی مارە کردوە (لەوە دەچێ ئەو میرزا محەمەدە خزمی عومەراغا بوبێ) و لە دوای ساڵی ١١١٢ی مانگی، عەلی کوڕی عومەراغا، دە کوڕی بەم ناوانە (جەلالەدین، حەسەن، وەیس، عەبدوڵلا، خالید، ئەحمەد، محەمەد، مەحمود، وەلید و ئیبراهیم) دەبێ. ئەم ئیبراهیم - ی کوڕی عەلی نەوەی عومەراغا، کە خانوبەرەکەی لە قەلاچوالان داگیرکراوە و کوژراوە، دەچێتە بەر خوێندن و سەرەنجام بە فەقێیەتی دەچێتە فێرگەی قەلاچوالان بەناوی "فەقێ برایم"ی کۆیێ و

دوای ماوەیەک دەچێتە گوندی "قەشان" بۆ دیدەنی پورە عایشەی . لەو کاتەدا عایشە خانم پیر و چرچ بوە، بەسەر فەقێ برایمدا گریاوە و ئەو کارەساتەی بۆ گێڕاوەتەوە. دیارە لە پێشیشدا زۆر جار ئەو کارەساتەی لە باوکی بیستبو و لە دڵی خۆیدا هەر پیشی خواردبۆوە و لەگەڵ پوریدا، نەخشەی کوشتنی سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشای بابانیان دارشت. بەمجۆرە کە فەقێ برایم بگەڕێتەوە حوجرەی فەقێیانی قەلاچوالان و عایشە خانمی پوریشی بچێتە قەلاچوالان و لە ماڵی میر، ببێتە کارەکەر و فەقێ برایم، بە

Dr.Saleh Ebrahimi

بۆنەی پوریەوە هاتوچۆی ئەوێ بکا و لە فرسەتێکدا، میر بکوژێ. جا ئەوە بووە کە لە ساڵی ١١٧٨ی مانگی و ١٧٦٥ ـ١٧٦٦ی ز ـ سەرەنجام فەقێ برایم، لە تۆڵەی عومەراغای باپیریدا، لە شەوێکدا، سلێمان پاشا کوڕی خالید پاشای بابانی لەنێو پێخەفی خەودا کوشتوە کە ماوەی ١٤ ساڵ حوکومەتی بابانی بە دەس بوە و یەکێ لە هەرە میرە ئازا و بوێرەکانی بابان بوە (بڕوانە دەسخەتی مەلا عەبدوڵڵا بێتوشی. هەروا بڕوانە شێخ مەعروف نۆدێیی پەڕەی ١٧ نەقڵ بە واتا، لە کتێبی مێژوی هۆزی بڵباس لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، مەحمود ئەحمەد محەمەد، لەسەر ئەرکی حەمە بێورەیی بڵباسی، بەرگی یەکەم چاپی ١٤٠٩ی مانگی و ١٩٨٩ی ز- چاپخانەی تاڤگەی سلێمانی).

Dr.Saleh Ebrahimi

ئیلام

ئیلام، ئوستان، شارستان و شارێ لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا لە ڕۆژاوای ئێران.

ئوستانی ئیلام: ئەم ئوستانە بە ۲۰۱۵۰ کمـ ۲ پان و بەرینی (۱/۲٪ میساحەت لە گشت وڵاتا). لە نێوان °۳۱ و َ۵۸ تا °۳٤ و َ۵ پانی باکوری و °٤٥وَ۲٤ تا °٤۸ و َ۱۰ درێژی شەرقی، لە ڕۆژاوای ئێران دایە.

ئوستانی ئیلام لە باشورەوە ئەلکێ بە خوزستانەوە، لە ڕۆژهەڵاتەوە بە لوڕستان و لە باکورەوە لەگەڵ کرماشان هاوسایە و لە لای غەربەوە/٤۲٥کمـ سنوری هاوبەشی هەیە لەگەڵ کوردستانی باشور (بن دەس عیراق- ئامارنامە ۱،۰۰۰، ئەتڵەس۸۷،۰۰۰).

باری تەبیعی و خۆرسک: ئوستانی ئیلام لە باری خۆرسکەوە دەکرێ بە دو بەشی دیاری کراوی باکوری شەرقی و باشوری غەربی دابەش بکرێ، کە بەشی یەکەم کێف و چیا بەرز و بڵیندەکان و بەشی دوەمیش دەشتە گەرمەکانی تەخت و ڕاستایی دەیگرێتەوە.

لە باری نارێکی و ناتەختایی نیوەی باکوری ڕۆژهەڵاتی ئوستان ریشتەگەلی موازی بەرزی غەربی زاگرۆس لەباوەشی خۆی گرتووە کە درێژایی ئەوانە هەروەک ریشتەکێفەکانی زاگرۆس لە باکوری غەربی بۆ لای باشوری شەرقی‌یە و پێوەندی شارەکان لەگەڵ ئوستانی ناوەند، سەخت و دژوار دەکا.

گرینگترینی ریشتە کێوەکانی ئیلام ئەمانەن: ۱- کەوەر کۆ(کەبیرەکو) کە هەروەک دیوارێکی بەرز و بڵیند بە درێژایی ۲٦۰کمـ بە موازاتی دەشتایی ڕاستی چۆمی سیمرە ڕاکێشراوە و باڵیندترین دوندی ئەوە/۳،۰٦۲ میتر بەرزە. هەر ئەم ریشتە چیایە لە ڕابوردوا ئەم ناوچە کێف و شاخاوی‌یەی کردبووە، دو بەشی پێشکۆ کە بەشی دوایی گشت ئوستانی ئیلامی ئەمڕۆ دەگرێتەبەر(ئامارنامە، هەر ئەوێ، ئەفشار،۳۱۳، جوغرافیا ...، ۳٥۳/۱). ۲، دینارکۆ(:کێف) کە لە ریشتە وەچەکانی کەوەرکۆ دێتە ژمار و بڵیندی ئەوەش تا ۲،٦۰۰ میتر دەبێ لە نێوان ئاودانان(:ئابدانان) و دێلوڕان، دایە. ۳- چیا و کێفەکانی نەچیرەڤان، سیاکۆ، سورەکۆ(سورکێف) و حەمرەین‌کۆ، کە یەکێ ترە لە لکەکانی کەوەرکۆ (ئامارنامە، هەر ئەوێ).

Dr.Saleh Ebrahimi

لە نیوەی باشوری غەربی ئیلام دەشتەکانی گەرمی ناوچەی میهران، دێلوڕان، دایە کە گرینگترینی ئەوانە دەشتەکانی ئیلام، ئەیوان، شیروان، چەرداوڵ، هولیلان و لە ڕۆژاوای ئوستانیش، دەکرێ لەم شوێنانە قسە بکەین: دەشتەکانی ساڵحئاوا، میهران، موحسیناوا، نەسیریان، دێلوڕان، موسیان و عەبباساوا. دیارە هەموو ئەم دەشتانە لە روسوبات و ئاوبردەی ئاوی چۆمەکان بەدیهاتون کە دارای خاکی بەرفرە و داهات و بەرهەم هێنەرن و چون ئاوی بان زەوی و سەتحی لە ئوستاندا ئاسان بەدەس دێ، شار و شارۆچکە و ئاوادانیگەلێ فرە و پڕحەشیمەت لەو ناوەدا ساز دراوە و هەیە(جوغرافیا، ١٠/٣٥٤-٣٥٥).

لە ئوستانی ئیلامدا چەم و چۆمەئاوێ جیا جیا و فرە، ئاوەکەیان، دێ و دەڕوا کە زۆربەیان لە کەوەرکۆوە سەرچاوە دەگرن، ئاوی ئەو دو چۆمانە، دبنە٢ بەشی دیار و بەرچاو، یەکەمیان ئەو ئاوانەن کە لە دڵ و دەرونی کێوەکانەوە، سەرچاوە دەگرن و بەرەو ڕۆژهەڵات دەڕۆن و بە گشتی دەڕژێنە چۆمە ئاوی سیمرە، کە لە خوارەوە بە چۆمی کەرخە ناودەبرێ و ئەو ٢ چۆمە ئاوی خۆیان فرە و فرەتر دەکەن، ئاوی ئەو چۆمانە کە دەڕژێنە نێو سیمرە و کەرخە ئەمانەن: ئاوی چەمی چەرداوڵ، سەراو کلان، سەراو زنجیرە؛ دوەمینی ئەوانە کە ئاوەکەی بەرەو غەربو بەرەو لێژی گشتی ناوچەکەدا، دێ و دەڕوا و دەچنە نێو خاکی عێراق، گرینگترینی ئاوی ئەو چۆمانە بریتین لە: ئاوی چۆمی کنجان چەم، گاوی، چنگۆڵە، میمە و گادەرخۆش، تەڵخاو (فەرهەنگ ...،٤).

کەش و هەوای ئوستانی ئیلام: مام ناوەندی و نیوە، شێ دارو تەڕە(هەرئەوێ) کە بە دو بەشی دیار و بەرچاو لە سەر بنەڕەتی تەقسیم بەندی تەبیعی و خۆرسک تەقسیم دەبێ: کە نیوەی باکوری ڕۆژهەڵاتی‌یەکەی گەرم و مام ناوەندی‌یە، بەڵام زستانان فرە ساردە و زۆرتریش هەر بەفر دەبارێ، کەچی لە نیوەکەی باشوری ڕۆژهەڵاتی ئەودا، هاوینانە فرە گەرم و سوتێنەر و دەورەکەیشی دەرێژخایەنە.

کێف و چیا و چڕبونی ناوچەکە و جۆراجۆر بونی کەش و هەوا بەتایبەت کە باران، بارینێ، باشی هەیە، زۆربەی بەرزاییەکانی ئوستانی ئیلام هەروەک

Dr.Saleh Ebrahimi

ئوستانەکانی دەوربەری ئیلام، بە دار و دارسان و جەنگەڵ داپۆشراون، لە بەشی بەرزایی باکوری ئوستان بە دارەجەنگەڵی وەک: هەمو جۆرە دارە بەڕو(بەلوت)، پستە، بنەی کێوی، بادامە کێویلە، هەنجیر، ئەرخەوان(گوڵی سوری مەیلە و وەنەوشە)، گیلاسە کێویلە، شیلان(بەری داری دڕکدار)، زمانە چۆلەکە(گیایێ بۆ ئاش و دۆخەوا- بە زمانی عەرەبی: ئەبهەر)، گێوژ، گڤیشک، گێوژە زەردە، گێوژە سورە(گێوژی زەرد و سور)، بلج، balaj خرمای نارەس: خورمای نەگەییو-(زاڵزاڵک): درەختچەی دڕکدارو گوڵداری سپی عەتردار و گیای بە کەڵکی دیکەی زۆرە؛ لە ریشتەکێفەکانی دینار کە لە نێوان بەرزایەکانی کەوەرکۆ و دەشتایەکانی گەرمدا هە ڵکەوتون، دار و دارسانێ پرش و بڵاو هەیە، هەروەک ئەوانە لەبەرا ئاماژەی پێکراوە و هەر وا مێرگ و لەوەڕگای پروتەژی لە گیا و گژ و لەوەڕگە، کە بێجگە لە هەمو جۆرە گیا و گژی دەرمانی، هەروەکو گوڵی گازمان، گوڵی ئارونە و گۆینی و کۆڵو، لەو ناوە فرەس(هەرئەوێ،٦).

دابەشکردن: ئیلام پێشینەیێ فرە کۆن و کەونارای هەیە و بەشێکە لە قەدیمترین ناوچەی تاریخی کوردەواری و بە قسەی باستان(:کەونارا)ناسان لە حودودی ٤،٠٠٠ ساڵ بەر لە زایین ، یەکەم دەوڵەت لە ناوچەیێ کە خوزستان، لوڕستان، پشتکۆ و بەختیاری ئەمرۆی لەبەر گرتووە ، پێکهاتووە و ئەوەی ئەمڕۆ بە ئیلام ناو دەبرێ بەشێ لەو دەوڵەتە بووە (جوغرافیا،٣٥٩/١).

ئەم مەڵبەندە لە زەمانی دەسەڵاتداری ئەردەشێر بابەکان(باوەکان)دا بە "ماسبە زان" ناوبراوە(فەرهەنگ،٧). لە هەندێ کتێبی جوغرافیادا ئەم ناوچە لەبەر ئەوەی ئاوی سیروان بەوێدا تێپەریوە، بە "سیروان"یش ناو براوە. بەڵام لەپاشان ئەویان بە "خاکیوالی" یا پشتکۆ، وە حاکمنشینی ئەوێیشیان بە "حەسەناوا" ناوبردوە (بەهار،٢٦٩). ئاخرین والی پشتکۆ لە ١٣٠٩ هەتاوی بە هۆی رەزاخان پە هلەوی لەناو چوو. دوای ئەوەیش حەسەناوا بە ئیلام ناونریا و کەمکەم بە هۆی سیاسەتی لەناوبردنی هێزی هۆزەواری ئیلام رەویەوە و پەرەی سەند و بووە شار و ناوەکەی بەسەر ناوچەیێ پان و بەرینتردا برا. ئەم ناوچە تا ساڵی ١٣٥٢ هەتاوی بە وێنەی

Dr.Saleh Ebrahimi

فەرمانداری کولل بەڕێوە دەبراو لە پاشان کرا بە ئوستان(شاملویی،١١٥). لەو سەردەمەوە تا ئێستا ٣٠ ژوەنی٢٠٠٧ز ، لەباری دابە شکردنی ناوخۆیی ئێران ئاڵوگۆڕیانێک لە ئیلامدا بەدینە هاتووە.

دابەش‌کردنی جوغرافیایی ئوستانی ئیلام لە١٣٧٥ هەتاوی(ئامارنامە،١٠).

شارستان	شار	بەش	دێهستان
ئابدانان	١	٢	٢
ئیلام	٢	٢	٤
ئەیوان	١	٢	٤
دەرەشار	٢	٢	٥
دێلوران	٤	٣	٦
شیروان و چەرداوڵ	٢	٣	٨
میهران	٣	٣	٥
کوللی ئوستان	**١٥**	**١٧**	**٣٦**

حەشیمەت : لە١٣٧٥هەتاوی لە ٤٨٧،٨٨٦ کەس حەشیمەتی ئیلام، ٢٤٩،٢٧٥ کەس نێرینە(کوروپیاو) و ٢٣٨،٦١١ مێیینە(ژنوکیژ) بون(نیسبەتی١٠٤ بە١٠٠) (بروانە: سەرژماری گشتی...،شانزە).

ژیانی هۆزەواری: هەلومەرجی تەبیعی و خۆرسکی ئوستانی ئیلام بۆ وێنە ئەوگشتە چیا و کێفە بەرزانە و پڕو تەژی لە ئاو لە نێزیک تەختایی و دەشتە گەرمو نیوە ویشکەکان، بەڵام پڕدا هات، لە رۆژگارانی فرەکۆنەوە، جۆرە ژیانێ تایبەتی لەم سەرزەویەدا بەدیهێناوە کە بە ژیانی خێلاتی و هۆزەواری ناوبانگی دەرکردەوە.

خو و ئاکار و کردار، بەم شێوە بووە کە خێلات و هۆزەکان لە کژی هاویندا بە کۆچەری رو بکەنە کێوە پڕ لەوەڕەکان و بچنە جێی فێنکی نیوەی باکوری شەرقی و بەراوەژویش لە زستانا بگەڕێنەوە دەشتەکانی نیوەی باشوری غەربی و ئەم جۆرە ژیانەش خۆی دارای ئاداب و رێی و رەسمێکە، کە خەڵکی ناوچەی ئیلام بە سەدان

Dr.Saleh Ebrahimi

ساڵە خویان پێوە گرتووە و ئاداب و روسوم و فەرهەنگێ تایبەتیان بەدیهێناوە کە لەگەڵ هی شارنشینی، جیاوازی تێدایە. **هۆزی ئوستانی ئیلام لە دو رەگەزی کورد و لوڕ و کەمێ عەرەب پێکهاتووە** و بە زمانی کوردی، لەکی: شێوە زاری لوڕی و هەروا بە زمانی عەرەبی قسە دەکەن و موسڵمانن و شێعە مەزهەبیشی تێدایە. (جوغرافیا. ٣٧٠/١).

لە سەر ژمارەیەکی کۆمەڵایەتی ـ ئابوریدا کە لە نێو هۆزی کۆچەر لە ١٣٦٦ هەتاوی ئەنجام دراوە، ژماری ئەوانە بە پێی دەورەی دامەزران بەراوردێ بەوجۆرە کریاوە(سەرژماری کۆمەڵایەتی ...،١).

دەورەی دامەزراندن (ئیستیقرار/جێگیربون)	خێڵ	تایفەی سەربەخۆ	بنەماڵە	حەشیمەت
کوێستان	١١	١٤	٨،٥٧٢	٦٢،٩٨٢
هەوارە کوێستان	٢٠	١٦	١٠،٠٢٩	٧٣،٢٩٤

خوێندنی پلەی بەرز: لە ئوستانی ئیلامدا ٣ بنکە و موئەسەسەی خوێندن و فێرکردن و بارهێنان بۆ پلەی بەرزی خوێندن هەیە، کە لە پلەی کارناسی و کارزانیو دەورەی رۆژانە و شەوانەدا، زانینخواز، وەردەگرن. گرینگترینی ئەوانە، زانکۆی ئیلامە کە لە ساڵی خوێندنی ١٣٧٧-١٣٧٨ لە دەورەی رۆژانە ٢،٥٦٥ کەس و لە دەورەی شەوانە ٩٩٥ زانینخوازی هەبووە، کە لە ٧ زانستگە و دو فێرانکۆ لە ٢٤ ریشتەی فێرکردنی زانکۆیی خەریکی خوێندن بون، دوای ئەو شاخەی زانکۆی پەیامی نور، بە ٢١٥،٢ زانینخواز لە ٨ ریشتەی خوێندن و سەرەنجام، ناوەندی فێرکردنی مودیریەتی(:هەڵسوڕێنەری) دەوڵەتی بە ٤٥٨ زانیخواز لە ٣ ریشتەی خوێندن لە شاری ئیلامدا خەریکن و دەکۆشن(ئامارنامەی، ٧٨-٩١).

کشت و کاڵ و ئاژاڵداری: تا سێ پێنجەمی پان و بەرینایی ئوستانی ئیلام چیاو کێوەکانی باکوری شەرقی پێکی دێنن، کە لە گشت ئەو ناوچانە زەوی و موچە و مەزرای کشت و کاڵیەکانی، ئەڵکێن بە کێفە بەردەڵانەکانەوە، دەشتە بەرتەسکەکانی نارێک و لە کەناری چۆمە ئاوەکان و کانیاوەکانەوەیە، بێجگە لەوە کشت و کاڵ و

Dr.Saleh Ebrahimi

جوت و گا له زەویوزارێکدا ئەنجام دەگرێ، که له بەرا دارسان یا لەوەرگەی خۆرسک و تەبیعی بووگه، بەڵام لەم سەردەمەیدا بە هۆی هۆز و عەشیرەتەکانەوە کراونەتە موچە و مەزرای کشت و کاڵی. لەم بەشە لە ئوستان، رەوشتی کشت و کاڵ و جوت و گا قەدیمی و سوننەتیيە کە داهاتی ئەوە لە ئەندازەی خۆ پێی بژیوی زیاتر نابێ، لە هەندێ موچە و مەزرا گەورەکاندا، لە دەشتە نزم و پان و بەرینەکانی نێوەی باشوری غەربی، لە ماشێنی جوتی و کەرەستەی مەکانیکی کەڵک وەردەگێردرێ و ئاوی چۆمەکان لە رێگای سەد و بەنداو سازدان و کاناڵکێشی ئاو، یا لە رێگای تولومبەوە، ئاو دەگەیێننە موچە و مەزرا کشت و کاڵیەکان، هەر جۆر بێ لە زەوی و زاری کشت و کاڵی، بە دو شێوەی دێم و بەراو کەڵک وەردەگیردرێ(جوغرافیا، ٣٧٥/١).

گرینگترینی داهات و بەرهەمی کشت و کاڵ، دانەوێڵەیە (٣٣٠،٤٧٩ تۆن) و داهاتی تری بەرهەمی کشت و کاڵ ئەمانەن: نۆک(٤،٨٠٠ تۆن)، کونجی و سۆیا(٢٥٧ تۆن)، سێف زەوینی(:کرتۆپە ٧٩٩ تۆن)، خەیار (:هاروێ ٦٥،٠٤٢ تۆن)و پیواز (٩٠،٧٩١ تۆن) کە زۆربەی ئەوانە بۆ دەرەوەی ئوستان بەرێ دەرکرێن. (ئامارنامە، ١٨٣-١٨٦).

ئاژاڵداری سوننەتی و راگرتن و بەخێوکردنی مەڕ و پەز و پۆڵە و وڵسات و ئەسپ و ماینی کوردی و بزن و کەر و قاتر و تەنانەت وشتریش، بە سەدان ساڵە رادەگیردرێن و بەخێو دەکرێن و ئاژاڵداری ناوچەیی بە موازاتی کار و کۆششی کشت و کاڵ، خەریکی ئاژاڵداریشن. لە ١٣٧٧ هەتاوی لە نێو خەڵکی ئوستاندا(١،٣٥٠،٦٤١) سەر مەڕ و کاوڕ، ٨٢٨،٤٩٣ سەر بزن و کاژیلە و ٦٣،١٧٣ سەر گا و گۆیلکیان هەبووە(هەر ئەوێ) هەر لەو ساڵەدا لە ئوستاندا لە ٣٣ جێگادا (گاگەڵداری) کە لە هەر یەکەیدا ٥٠٠ سەر گا و مانگا بۆ بەخێوکردن راگیردرابون(هەر ئەوێ ٢١٦-٢١٧). لە ساڵی ١٣٧٧ لە نێو خاکی ئوستاندا ١٢ (ناوەندی مریشکی هێلکەکەر) تا رادەی ٣٠٥ هەزار دانە هەبووە و هەر لەو ساڵەدا داهاتی گۆشتی پەلەوەر تا رادەی ١٠،٨٩٤ تۆن هەبووە (هەر ئەوێ ٢٢١،٢٢٠).

Dr.Saleh Ebrahimi

بەخێوکردنی هەنگ(:مێش هەنگوێن) و داهاتی هەنگوین لە خاکی ئیلامدا هەبووە، کە لە ساڵی ١٣٧٧ (١٥،٩٠٠) خەڵیف و پلوری تازەیان هەبووە (هەر ئەوێ، ٢٢٤).

کان و مەعدەن و سەنعەت: ناسین و دۆزینەوەی زەخیرە و ئازوخەی کان و دیاری کردنی چەند و چونی تا ئێستا کارێ ئەوتۆی لە ئوستاندا، لەسەر نەکراوە، بەڵام قەرار گرتنی خاکی ئوستانی ئیلام لە ناوچەی ئاهەکی فراوانی ئاسماری (ناوچەی ئایدا ئاریزی) و هەروەها نیشانەکانی خۆرسک و تەبیعی، **مزگێنی هەبوونی زەخیرە و ئازوخەی کان و نەوت بە مرۆڤ** دەدا. لەم هەل‌ومەرجەدا (٢٦ کان) جۆری بەردە بەنرخەکان، لە شارەکانی ئوستاندا هەن و لە نێوان ئەو کانانەی کە ئێستا کاریان لەسەر دەکرێ (٨ شوێن) لە شیروان و چەرداوڵ، (٧ شوێن) لە میهران و (٥ شوێن) لە ئەیواندا هەن. بە سەرنجدان بە فراوانی خوری و موی بزنو مەرەز، کار دەسی لە نێوان ئاژاڵدارانی هۆزدا برەوی هەیە و فرە جوان و رەنگینن،قاڵی و قاڵیچە و فەرش و جاجم و بەرماڵ و خورجێن، رەشماڵ و چیغ و چادر، تەناف، گوریس، رەشکە، لباد، کلاش، دەچندرێن و بەرهەم دێن کە فرە بە قیمەت و بەرچاون (هەر ئەوێ، ٢٣٦، جوغرافیا، ٣٨١/١).

رێگاوبان و هات‌وچوی خەڵک و باربردن و بارهێنان، لەو رێگایانەوە یەکێ لە کەند و کۆسپی هەرە گەورەی ئوستان لە رابوردوا کە زۆربەی ئەو ناوچە کێف و چڕ و چیایە، نەبونی رێگاوبان بووە، کە پێوەندی ئەوێ لەگەڵ شارەکانی دیکە و پاتەختا فرە کەم بووە و بۆتە هۆی کەم‌وکوڕی داهات و ئابوری ئوستان و وڵات. بەڵام لەم چەن ساڵەی دوای شەڕی ئێران و عێراق کەمێ سەرنجی رێگاوبان لە ئیلام دریاوە (بڕواننە ئامارنامەی ٣٢٦-٣٢٨).

لە ئوستانی ئیلامدا یەک فرۆکەخانەی پلە ٢ لە ٨ کیلومیتری ناوەندی ئوستان سازدراوە، کە لە ساڵی ١٣٧٧ بە هەڵفرینی ٢٥٠ باڵگرتن(:هەڵفڕین)، ساڵانە ٥،٦١٨ رێبوار جێ‌بەجێ دەکا و دەیان‌هێنێ و دەیانبا (هەر ئەوێ، ٣٣٢).

Dr.Saleh Ebrahimi

شارستانی ئیلام: ئەم شارستانە لە گۆشەی باکوری غەربی ئوستانی ئیلامدایە، کە لە باکورەوە ئەلکێ بە شارستانی ئەیوان«:هەیوان» و لە شەرقەوە بە شیروان و چەرداوڵ و لە باشوریشەوە بە میهران و لە غەربیشەوە ئەلکێ بە وڵاتی کوردستانی باشوریەوە(عێراق)- بڕوانە نەخشەی تەقسیمات_ پان و بەرینایی شارستانی ئیلام ١٦٥، ٢کم_ ٢ و حەشیمەتیشی لە ١٣٧٥، ١٦٥،٦٥٥ کەس بووە یانی پڕحەشیمەتترینی شاری ئوستان بووە(ئامارنامەی ١٢). لە نیوەی غەربی ئیلامدا چۆمە ئاوی فرە، بە شاخ و لکی فراوانەوە لەوێ هەیە، بۆ وێنە چۆمەکانی تەڵخاو، گادەرخۆش و چەم خۆش، هەن، کە بە تەرتیب لە باکورەوە بەرەو باشور ئاوەدانی‌یەکانی ناوچەکە، تێرا و پاراو دەکەن(نەخشەی تەبیعی).

شاری ئیلام: ئەم شارە لە ٣٣° و ٣٨َی پانی باکوری و ٤٦° و ٢٥َی درێژی ڕۆژهەڵاتی لە بەرزایی ١،٤٤٠ میتری لە بان دەریا دایە(پاپلی، ٧٨). شاری ئیلام باوەکو لە دەشتی ئیلام دایە، لە هەمو لایەکەوە بە چیا و کێفی سەخت و تایبەت دەورە دریاوە، گرینگترینی ئەو چۆمە ئاوانەی کە ناوەندی ئوستانی ئیلام تێر و پاراو دەکەن، چۆمی گادەرخۆشە، کە لە داوێنەی غەربی کەوەرکۆوە سەرچاوە دەگرێ، جا دوای ئەوەی خۆی لە چەند چیا و شاخێ لە هەردولا، دەساوێ و شڵپەیان لێ هەڵدەستێنێ، دەخزێتە نێو خاکی بن دەس عێراق(فەرهەنگ ٦).

شاری ئیلام تا جۆزەدانی ١٣١٥ گوندێ نابەرچاو بووە، بە ناوی حەسەناوی پشتکۆ(سەعیدیان،٩)، بەڵام دوای ئەوەی کرایە ناوەندی شارستان، ڕۆژ بۆ ڕۆژ پەرەی گرت و حەشیمەتەکەی زیادی کرد. حەشیمەتی شاری ئیلام لە ١٣٣٥ی هەتاوی ٨،٣٤٦ کەس بووە و لە ١٣٧٥دا گەیشتۆتە ١٢٦،٣٤٦ کەس و زیادی کردوە (ساڵنامەی ...،٤٥).

زۆربەی وەزارەتخانەکان، سازمان و ڕێکخراوەکان، نەهادەکان، بانگەکان و شەریکە بازرگانی‌یەکانی گرینگی ئێران لە شاری ئیلامدا شوعبە و شاخە و نوێنەرایەتیان هەیە، لە نەخشەی جیهانگەڕی ئوستان و شاری ئیلامدا تا ٧٠ واحیدی هەڵسوڕێنەری و ئیداری و ١٤ ناوەندی دەرمانی و بیهداشتی و ٨ ناوەندی گەورەی

Dr.Saleh Ebrahimi

بانگی‌و ١٦ مزگەوت و تەکیە و تا ٦٠ ناوەندی فێرکردن و فەرهەنگی لە پلەی جیاجیادا و ١٠ میوانخانەی گەورە و چکۆلە و ٧ کتێبفرۆشی عومدە و ٢ ئوستادیوم و ٣ باشگەی وەرزشی و ٧ پایانە و ناوەندی تەعاونی رێبواربەری هەن.

سەرچاوەکان: ئامارنامەی ئوستانی ئیلام(١٣٧٧ هەتاوی) سازمانی بەرنامە و بودجەی ئوستانی ئیلام، تاران ١٣٧٨، ئەتڵەس کامڵ گیتاناسی، تاران، ١٣٦٤، ئەفشار سیستانی، ئێرەج، سەرەتایێ بۆ ناسینی خێڵەکان، رەشماڵنشینان و تایفەی هۆزەکانی ئێران، تاران، ١٣٤٨، بەهار محەمەد تەقی، بەهار و ئەدەبی فارسی، بە کۆششی محەمەد گوڵبن، تاران، ١٣٥٥، پاپلی یەزدی، محەمەد حسێن، فەرهەنگ، ئاوەدانی‌یەکان و جێی مەزهەبی‌یەکان، جوغرافیای کامڵی ئێران وەزارەتی فێرکردنو بارهێنان، تاران، ساڵنامەی ئاماری ١٣٧٥، ناوەندی ئاماری ئێران، تاران، ١٣٧٦، سەرژماری کۆمەڵایەتی ئابوری هۆزەکۆچەرەکان (١٣٦٦)، نەتیجەی تەفسیلی ئوستانی ئیلام، ناوەندی ئاماری ئێران، تاران، ١٣٦٩؛ سەرژماری گشتی نفوس و وارگە و مەسکەن ١٣٧٥، نەتیجەی تەفسیلی ئوستانی ئیلام، ناوەندی ئاماری ئێران، تاران، ١٣٧٦؛ سەعیدیان عەبدوڵحسێن، دایرەتوڵمەعاریفی سەرزەوی و خەڵکی ئێران، تاران، ١٣٦٠؛ شامیلۆی، حەبیبوڵلا، جوغرافیای کامڵ جیهان، تاران، ١٣٦٧؛ فەرهەنگی جوغرافیایی ئاوەدانی‌یەکانی ئێران(ئیلام)، سازمانی جوغرافیایی شەڕوانانی چەکدار، تاران، ١٣٧٢ی هەتاوی، ج٥٦؛ نەخشەی تەقسیماتی ناوخۆی ئێران، گیتاناسی، ژمارەی ١٠٥؛ نەخشەی تەبیعی ئوستانی ئیلام، گیتاناسی، ژمارەی ٢٠٧؛ موحسێن حەسەن گەنجی، دایرەتوڵمەعاریفی بوزورگی ئیسلامی پەڕەی ٧٠٤ تا ٧٠١ ج ١٠ چاپی ١٣٨٠، تاران (شەپۆل).

ئیلام بە واتای سەرزەوی، رۆژهەڵات و شاگوڵی گەشی بوکی زاگرۆسە، کە بۆ سەیران و گەڕان دەناڵێنێ، لە چیاکانی دالاهۆ کە تێدەپەڕی (قیران) بەوێنەی شیناوەرد، دیار دەکەوێ، کێفی پڕ بەفر، دەشتی گەرم، داری بەلوت وداره خورما، جلکی جوانی کوردی پیاوان و ژنان و زاراوەی شیرینی کوردی خەڵکی ئەو ناوە، بە مرۆڤ دەڵێ: لێرە مەڕۆ بۆ دواوە، ئیلام خێوی ژیاری گوتی، ماد، ماد: هەخامەنشی و

Dr.Saleh Ebrahimi

ساسانیان و جێی شت و شوێنی جوانە، وەک ڕەشەڕێحانە، باریکەو **تەنگەی بارامی چوبین**، پردی گامێشان و چەن غار، گەرماوی ناوچەی صاڵحاوا، جۆراجۆر بونی کەش و هەوا، هەبونی تاڤگەی دڵرفێنی قەڵپەزەی ئاو، کەلات و دژی سەرنجڕاکێش و کەونارای مێژینەی مێژوی، ئەم ئوستانە مەحرومە، غاری سیوان، گوڵ‌گوڵی مەلیکشاهی، ئیوان، بەدرە و زینکانی صاڵحاوا، دیوارگەلی پۆشراو بە ئاوڕێژی ئاهەکی، کە تاسیسات و ئیمکاناتی لێ ساز درێ و دەبێتە جێی گەڕۆکان و سەیرانکاران و جێی حەوانە و داهاتی پوڵ و دراو، بە دەس هێنان. هەبونی ئاوی گەرمی مەعدەنی لە ٥ کیلۆمیتری دێلوران، کە دارای گۆگردە و نەخۆشی پێست لەناو دەبا، کە بۆ نەخۆشی روماتیسمیش فرە باشە، یا چاوە ئاوی گەرمی قیری دێلوران، کە چون بەسەر بەردی مادە تێتزاوی ئالی‌دا، دەڕوا، ئاوەکەی قیراوی‌یە، هەروا لە پەراوێزی چۆمە ئاوی چنگۆڵە لە بان دەس کێفەکە، چاوە ئاوێ گەورە هەڵدەقولێ، چاوە ئاوی گەرمی گنجاچەم لە بەستێنی گنجاچەم‌و چاوە ئاوی گەرمی تەنگ حەمام بولی، لە بەستێنی لای راستی چەمی تەڵخاو بە گەرمی ٤٠ دەرەجە، یەکێ ترە لە گراوە گەرمەکانی ئوستانی ئیلام. تاڤگاوی (سەرتاف)، تاڤگاوی عیمار لە ناوچەی مەلیکشاهی، ئاساری کۆنە و کەونارا: قەڵای والی ئیلام، کۆشکی فەلاحەتی، ناوچەی جەنگەڵی شەشدار و چیای قیران، پارکی جەنگەڵی پەردیس، باغی وەحش، شاری بازی جفاسەوزی شاری ئیلام، ئەشکەوتە پەناگایەکان، قەڵای سمایلخان، تەپەکان و قەبرستانەکانی میژویی، شوێنەواری مێژوی میهران و بەشی صاڵحاوا، دەشتی صاڵحاوا و گلان: گوگوڵا، ئیمامزادە عەلی، بەردە نوسراوەکانی تەختی خان و غاری ناوداری زینگان و ... ، شاری مێژویی سیروان لە ئاوایی سەرابکلان لە چەمی سیمرە، سیروان لە گوندی ئێستای سەرابکلان لە بەشی شیروان کە تابیعی شارستانی شیروانی چەرداوڵە و خێوی ئاسەواری کەونارا و فەرهەنگی بایەخدارە، ئەنەوشیروانی ساسانی کۆشکێ پڕ قیمەتی لەم ناوچە سازدابو، لە شاری ئاودانانیش ئاساری کەونارای پڕ قیمەت هەیە، کە هەڵسوڕێنەری فەرهەنگی ئیلام لەو بابەتەوە وتویەتی: زیاتر لە ٢٢٦ قەتعە شتی مێژویی، پڕنرخ دۆزراونەتەوە، بەڵام لەبەر کەمتەرخەمی،